

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ
ԳԸԶԸԼՊԱՇՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԻՆ
ԾՆՈՒՆԴԸ

(ՆԱԽԱՊԷՍ ԱԻԵՏԱԲԵՐԻ ՄԷՋ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ)

ԳՐԵՑ

ՏՕԲԹ. Ն. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆ

Կ. ՊՈՒԼՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1914

103 281.6
- 5 -
ժող. 297

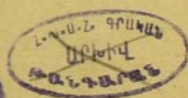
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ
ԳԸԶԸԼՊԱՇՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԻՆ
ԾՆՈՒՆԴԸ

(ՆԱԽԱՊԷՍ ԱԻԵՏԱԲԵՐԻ ՄԷՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ)

ԳՐԵՑ

ՏՕՔԹ. Ն. ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ

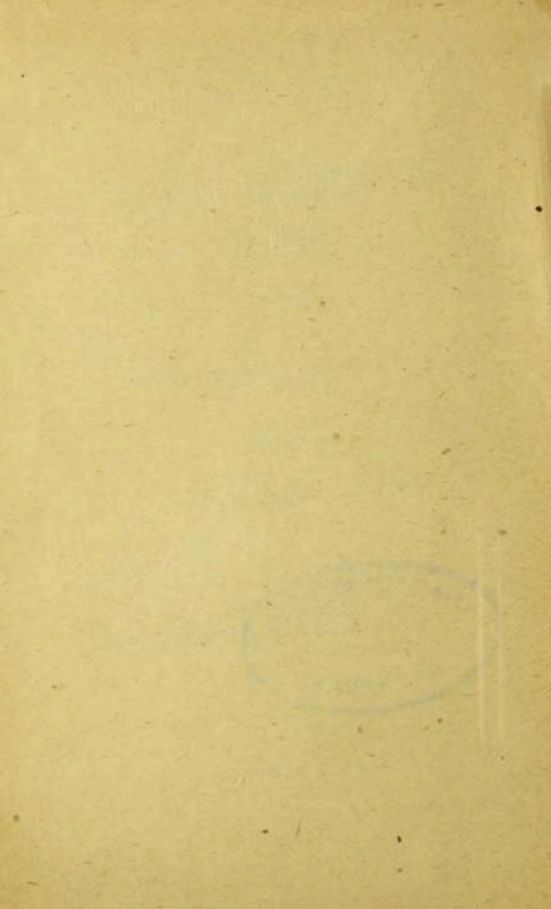
A 238

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏՔԷՈՍԵԱՆ

1914

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Փոքր Ասիան ի վաղուց անտի աղանդաւորաց հայրենիքն եղած է, եւ այժմ իսկ անդ պաշտօնապէս ընդունուած ու ծանօթ Իսլամութենէ եւ Քրիստոնէութենէ զատ՝ կան ինչ ինչ աղանդներ ու աղանդաւորներ, որոնց զլիաւորները կրնան համարուիլ կեդրոնի Գրգրլպաշներն, արեւելքի Արիւվալցի աղանդաւորներն, հարաւ արեւելքի Եզիսիներն, եւ հարաւ արեւմուտքի բնապաշտներն՝ ընդհանրապէս Թախթաւանի անուամբ ծանօթ: Ասոնց երկու առաջիններու վարդապետութեանց ու անոնց ծնունդի քննութիւնը մեր ներկայ ուսումնասիրութեան առարկայ պիտի ըլլան:

Գրգրլպաշները բաւական թուով կը զըտնուին բնագաւառիս (Սերաստիոյ վիճակ) մէջ, եւ արդէն ուշս հրաւիրած էր իրենց տարօրինակ աղանդն: Օսմ. Երեսփոխանութեանս երեք տարիներն՝ ի Փոքր Ասիա ըրած ճանապարհորդութեանցս միջոցին՝ ստէպ առիթն ունեցայ տեսակցիլ ու կենակցիլ անոնց հետ, հարցափորձել իրենց հրմտագոյններն ու տեսներն (կրօնաւոր) իրենց աղանդի մասին. երթալով հետաքրքրու թիւնս աւելցաւ, յարարերու թեան մտայ անոնց կրօնական հաւաքումներու եւ արարողութեանց բացառարար

ներկայ գանուող անձերու հետ . . . եւ վերջապէս համոզում գոյացուցի թէ՛ սառնի առ երեւոյթս եւ առահի Իսլամ ձեւացող աղանդաւորներ եւ :

Իսկ Արխիվալցի աղանդաւորք՝ Խնուսի կողմերէն 1829ին Աղեքսանդրապօլ ու անոր շրջակայքը գաղթող Հայ ժողովրդեան մէջ կը գրանուէին , որոց կեդրոնն Աղեքսանդրապօլի Արխիվալ գիւղն ըլլալուն՝ անոր անուամբ Արխիվալցի կ'անուանենք այս աղանդաւորներն : Ասոնք ճանչցած եմ իրենց գաւանանքի խոստովանութեանց հրատարակութիւններէն , եւ «Բանալի Ճշմարտութեան» անուն իրենց վարդապետական մատեանէն , որոյ մի թերի օրինակը հրատարակեց Փրոֆ. Կոնիբեր 1898ին : Հայ հողին վրայ ծնունդ առնող այս աղանդաւորներու վարդապետութիւնը շատ կը մօտենայ Աւրոսպական արդի Բողոքականութեան սկզբանց , եւ ինչպէս պիտի ցուցնենք՝ Հայ ու Աւրոսպական Բողոքականութիւնը միեւնոյն արմատէն ծնունդ առած են , եւ ասոնց հետ մօծ խնամութիւն ունի Քրդըրլպաչներու աղանդն որ Հայաստանի սահմանին մէջ կը գանուի միայն :

Որեւէ կրօն կամ աղանդ ամբողջովին ի նորոյ չստեղծուիր , այլ ծնունդ կ'առնէ կանխաւ գոյութիւն ունեցող կրօններէն ու աղանդներէն , եւ դարուց շրջանին մէջ փոփոխութիւններ կը կրէ և ձեւափոխութեանց կ'ենթարկի , ու ինքն ալ կրնայ ծնունդ տալ այլ կրօններու կամ աղանդներու : Ուստի եւ մեզ կը մնայ քննել այս

աղանդներու արժատներն եւ որոնել թէ պատ-
մական կերպով ծանօթ ռ՞ր աղանդներու շարու-
նակողներն են անոնք, եւ ի՞նչպէս առած են ի-
րենց այսօրուան վիճակը :

Ըստ մեր քննութեանց շատ խոր են անոնց
արժատներն եւ Գրիստոնէութեան առաջին դա-
րերուն մէջ ի Փոքր Ասիա ծնունդ առնող ա-
ղանդներուն (Մարկիոնութիւն, Մանիքէութիւն)
մէջ կը նշմարուին անոնց վարդապետութեան
հետքերն : Այս սկզբնական աղանդները կը յան-
գին վերջապէս Պաւղիկեանութեան եւ Թոնդրա-
կեցութեան, որք ծնունդ տուած են Եւրոպական
ու Հայկական (Արիսվալցեան) Բողոքականու-
թեան, եւ Փոքր Ասիոյ Գրգըլպաշութեան : —
Ուստի պիտի քննենք նախ մեր ակնարկած ա-
ղանդներն եւ ապա ցոյց պիտի տանք թէ ի՞նչ-
պէս ասոնցմէ ծնունդ առած են Բողոքականու-
թիւն ու Գրգըլպաշութիւն, եւ պիտի ծանօթա-
ցնենք այս վերջնոց աղանդի ներկայ վիճակը :

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ե Ի

ԳԸԶԸԼՊԱՇՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԻՆ

Ծ Ն Ո Ւ Ն Դ Ը

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Քրիստոնէական գլխաւոր աղանդներն ի Հայս

1. Մարկիոնութիւն (Marcionisme)

Մարկիոնի⁽¹⁾ աղանդը որ Բ. դարուն Պոնտոսի մէջ քարոզուեցաւ ու Ե. դարու կիսուն (449) մեծ յուզումներ յառաջ բերաւ Ասորոց մէջ, հաւանականաբար մեր մէջ եւս ունեցաւ հետեւողներ. զի Եզնիկ Կողբացին անոնց վարդապետութեան դէմ հերքումներ գրած է իր «Եղծ Աղանդոց» դործին մէջ:

Այս աղանդը Գնոստիկեան⁽²⁾ (Gnosticisme)

(1) Մարկիոն ծնեալ ի Սինոպ, իր վարդապետութիւնը 150ի ատենները քարոզեց ի Հռովմ եւ ապա ի Պարսկաստան:

(2) Գնոստիկեանք ժամանակի իմաստասէրներն էին (Գնոստիկեան հոգեւորականութիւն) եւ Սուրբ Գիրքն ըստ իմաստասիրութեան կը մեկնաբանէին, տիեզերագիտական, եւ տիեզերածնական խնդիրներով կը պարապէին. բղիտումներով կը բացատրէին շատ բան:

Գնոստիկեանց հիմնադիրը կը համարուի Սիսէոն Մոզն:

էր , խառնուրդ Քրիստոնէութեան և հեթանոսական փիլիսոփայութեան : Մարկիոնեանք կը մերժէին Հին Կտակարանն , եւ նոր Կտակարանէն Ղուկասի Աւետարանն ու Պողոսի թուղթերը կ'ընդունէին , Յիսուսի մարդեղութիւնն երեւութական

Ա. դարու այս աղանդը մեծապէս զարգացաւ Բ. դարուն ի Սուրիա եւ յեգիպտոս : Սուրիոյ Գնոստիկեանք եւէ--է--էն , այսինքն կ'ընդունին րարւոյ եւ չարի սկզբունքներն , իսկ եգիպտոսի Գնոստիկեանք ընդհանրապէս համաստուածեան էին : Պաուր (Baur) Գնոստիկեանները ըստ իրենց վարդապետութեանց հրեքի կը բաժնէ .

Ա. Անոնք՝ որոց վարդապետութիւնը Քրիստոնէութեան , Մովսիսականութեան եւ Կռապաշտութեան խառնուրդ մ'են (Վաղենտիանոսութիւն , Սփիտիանութիւն , Բարտաձան , Սատուրնինոս , Բասիլիտէս) :

Բ. Անոնք որոց վարդապետութիւնը Քրիստոնէութենէ եւ զայն կանխող կրօններէ կը հեռանան (Մարկիոն եւ իր աշակերտն Ապոլէս) :

Գ. Անոնք՝ որոց վարդապետութիւնը Մովսիսականութեան եւ Քրիստոնէութեան խառնուրդ մ'է եւ հակառակ կռապաշտութեան (Կերինթոս , եւ Հրէա-Քրիստոնէականք կամ Սուտ Կղեմականք) :

Գնոստիկեաններէ շատեր երեւութական էին , այսինքն Յիսուսի ծնունդը , կեանքը , ու մահը երեւութական կը համարէին եւ ոչ իրական : Ըստ Վաղենտիանոսի Յիսուս իր մարմինը յերկնից բերաւ եւ այդ մարմնով անցաւ Մարիամի մարմնոյն մէջէ՝ առանց եղծանելու անոր կուսութիւնը : Ըստ Սատուրնինոսի Յիսուս մարմին չունէր , մարդոց այնպէս երեւցաւ : Ընդհանրապէս կ'ըսեն թէ՛ Յիսուս չէր խաչուողը՝ այլ Սիմէոն Կիւրենացին , որ անոր խաչը տարաւ : Երեւութական վարդապետութեանց զարկ տուաւ Մարկիոն : Մանիրեցիք եւ Պաղիկեանք երեւութական էին :

կը համարէին . մկրտուելու համար կուսութիւնը անհրաժեշտ էր , ամուրիութիւնը յարգի էր , ձկնեղէնէ զատ մսեղէն կերակուր չէին ուտեր :

2 . Մանիքեցութիւն (Manicheisme)

Մանիքէութեան հիմնադիրը Մանի կամ Մանէս⁽¹⁾ (225-274) Զրադաշտական կրօնի մէջ մեծցած , Քրիստոնէութիւնն ուսաւ , եւ ուզեց Զրադաշտական ու Քրիստոնէական կրօնից վարդապետութեանց խառնուրդով նոր կրօն մը հիմնել , ու իբր մարգարէ եւ յԱստուծոյ զրկուած անձ մը ներկայացաւ փողովրդեան : Հալածուեցաւ ի Քրիստոնէից , և Միջագետաց ու Պարսից սահմանագլուխը գտնուող Արաբիոն դղեկին մէջ հասաւ աստուելով սկսաւ քարոզել :

Մանէս յաջողեցաւ Մարկելոս անուն հարուստ մը համոզել եւ որոյ յորդորական նամակ մ'ալ գրած է , յորում « զԱստուած իբր հրեշտակ Չարին , իսկ զՔրիստոս իբրեւ լոկ մարդ կանանցածին » ներկայացուցած է : Մանէս շահեցաւ և

(1) Ըստ ոմանց Մանիքեցութեան հիմնադիրն է Սկիւթիանոս Արաբացին , որոյ Տերիբենթ անուն աշակերտը չորս գիրք գրեց (Փաղտնիք , Գլխաւոր կէտեր , Աւետարան եւ Փանձ) ու զնաց քարոզել ի Բաբելոն , Յետ իւր մահուան անոր այրին եօթնամեայ Գուճրրիկոս անուն գերի մը զնելով՝ զայն իր ամուսնուն վարդապետութեամբ մարզել տուաւ : Այրի մահէն ետք՝ Գուճրրիկոս՝ Մանէս անունն առաւ ու զնաց Պարսից մայրաքաղաքը (Տիզրոն) քարոզել իր որդեգրած վարդապետութիւնը :

Շապհոյ Ա.ի բարեկամութիւնը, սակայն մոգերու հալածանաց առջեւ խոյս տուաւ եւ կեդրոնական Ասիոյ այրի մը մէջ ապաստանելով՝ գրեց իր Էրդեմկի-Մանի անուանեալ գիրքը, զոր յերկնից ընդունած ըլլալ կը յայտարարէր: Մոգերը իբր մոլորեցուցիչ ամբաստանեցին զայն, ուստի եւ Վռամ արքայն զայն մորթագերծ ընել տուաւ (274):

Պարթեւք, Քրիստոսէ 2¹/₂ դար առաջ տիրելով Պարսից, անոնց Չրադաշտական պարզ կրօնը կռապաշտութեան վերածած էին: Արտաշիւր Ա. Սասանեան Պարսիկ իշխանութեան գլուխը անցնելով (226) հին Չրադաշտականութիւնը նորոգել փորձեց. իսկ Մանի այդ բարեկարգութեան գործը աւելի յառաջ տանել ուզեց՝ Քրիստոնէական վարդապետութեամբ պատուաստելով զայն:

Մանիքէական ազանդին մէջ կը նշմարուին բոլոր հին կրօններու վարդապետութիւնները Քրիստոնէական գոյնի տակ. շատ բան առնուած է Մարկիոնութենէ եւ Չրադաշտականութենէ: Աւասիկ իրենց կրօնի սկզբունքները.

1. Կ'ընդունէին բարւոյ եւ չարի Չրադաշտական սկզբունքներն իբր անստեղծ ստեղծիչներ՝ որք իրարու դէմ կը պայքարին:

2. Կը հաւատային Եգիպտական եւ Հնդկի հոգեփոխութեան, եւ հոգւոյ հետզհետէ ազնուացման ձգտումին: Այսինքն թէ՛ հոգիք անմահ են, եւ մարմնէ մարմին անցնելով կը մաքրուին, եւ ըստ իրենց արժանեաց աւելի կամ

նուազ ազնիւ էակաց մէջ կը մտնեն , մինչեւ որ կատարելապէս զտուին ու աստուածանան : Որով անուղղակի կերպով կ'ընդունէին մեղաւորաց պատուհաս եւ հանդերձեալ կեանքի պէս բան մը , Հոգւոյ ազնուացման համար կուսակրօնութիւնն իբր կարեւոր միջոց կը համարէին :

3 . Անոնց վարդապետութեանց մէջ Պրահ-մանական համաստուածութեան սկզբունքներն ալ կը նշմարուին :

4 . Գնոստիկեան արտահոսման դրութեամբ Երրորդութիւն մը կ'ընդունէին :

6 . Յիսուսի եւ սրբոց հոգիներն իբր մասն Աստուծոյ կը դաւանէին , եւ Արեգակն անոնց ներկայացուցիչը կը համարէին , ուստի եւ կը յարգէին Արեգակն ու հուրը :

6 . Հին Կտակարանը չար սկզբունքի դործ կը համարէին ու կը մերժէին , իսկ Նոր Կտակարանը մասամբ բարի Աստուծոյ գործ դաւանելով՝ կ'ընդունէին :

7 . Քրիստոսի չարչարանքն ու մահը իրական չէին համարեր , այլ երեւութական :

8 . Խաչը չէին յարգեր :

9 . Մարիամը չէին ընդուներ իբր կոյս՝ այլ կին :

10 . Մկրտութիւնը կը մերժէին՝ իբր աւելորդ ձեւարանութիւն մը :

11 . Հաղորդութեան Խորհուրդը մրայն հացով կը կատարէին , զի գինին դիւական ըմպելի կը համարէին :

12 . Մանիքեցիք կատարեալ խոտաճարակներ

էին . արգիլեալ էր անոնց համար ոչ միայն միսն ալ եւ ձուն ու կաթն . արգիլեալ էր նոյն խակենդանի սպաննելը :

13 . Իրենց կրօնի լաւ ուսումնասիրութենէն ետք միայն ներելի էր ամուսնութիւնը :

Մանիքեցութիւնը բաւական լաւ կազմակերպուած պաշտօնէութիւն մ'ունէր : Մանիքրիստոսի նման 12 աշակերտ ունէր , որոց մին մեռնելուն՝ ուրիշ մը անոր կը յաջորդէր , այնպէս որ առաքելոց թիւը միշտ 12 կը մնար : Ասոնք կը ձեռնադրէին եպիսկոպոսներ , որոց թիւը 72ը չէր անցներ (թիւ Յիսուսի աշակերտաց) : Եպիսկոպոսները քահանաներ կը ձեռնադրէին , ունէին նաև սարկաւազներ ու քարոզիչներ :

Այս աղանդը տեղական չմնաց , տարածուեցաւ ի Հայս , յԱսորեստան , եւ մինչ Եգիպտոս ու Հարաւային Եւրոպա (Ֆրանսա) , եւ ծնունդ տուաւ շատ մը երկրորդական աղանդներու ⁽¹⁾ : Եղնիկ Կողբացոյն Մանիքէութեան մասին՝ իր «Եղծ Աղանդոց»ին մէջ գրած հերքումներն ենթադրել կու տան մեզ անոր ի Հայս երբեմն բաւական տարածուած ըլլալը :

Յուստիանոս կայսրն եւ անոր յաջորդները

(1) Բորսորիտք , Արեւորդիք , եւ Երեւութականք՝ Մանիքեցութենէ սերեալ աղանդաւորներ էին , որք եւ ժամանակ մը բաւական տարածուեցան ի Հայս , զորս արմատախիղ ըրին մեր թարգմանիչք : Կորիւնի յիշատակած «Սատանայական» աղանդն եւս Մանիքէութեան մի ճիւղն էր՝ անկեալ բարոյականով :

հալածանք հանեցին Մանիքեցութեան դէմ 2 .
դարուն :

3 . Մծղնեկութիւն

Մծղնեկութիւնը Ասորիքի աղանդ մ'է , որ
Դ . դարուն ծնունդ առաւ եւ որ փոքր ինչ
տարածուեցաւ ի Հայս : Այս աղանդին մէջ կը
տեսնուին Մանիքեցութեան ինչ ինչ վարդա-
պետութիւնները :

Մծղնեկայք կատարելութեան հասնելու եւ
երրորդութիւնն աչքով տեսնելու համար մշտա-
տեւ աղօթելը պայման կը դնէին , եւ արդէն
Մծղնեկա՝ աղօթող ըսել է :

Ասոնք չէին ընդուներ Եկեղեցւոյ Խորհուրդ-
ները , կ'արհամարհէին ամուսնութիւնը : Շատեր
կը մերժէին աշխատանքը , ու կ'ապրէին մու-
րացկանութեամբ եւ բացօթեայ : Կ'երեւի թէ
անառակութեանց անձնատուր կ'ըլլային , այն-
պէս որ ի մեզ մծղնեկայ բառն՝ անառակ , խառ-
նակեաց եւ ընտանեաց անդամոց հետ իսկ սե-
ռական յարաբերութիւններ ունեցողի նշանա-
կութիւնն առած է :

Անցնինք այժմ Պաւղիկեանութեան և Թոնդ-
րակեցութեան՝ որք հայկական աղանդներ հա-
մարուած են :

4 . Պաւղիկեանութիւն

Պաւղիկեանութիւնը է . դարու կիսուն փայլ
կը գտնէ ի Հայս , եւ թէպէտ Մանիքեցու-
թենէ ծնունդ առած է , սակայն իր վարդապե-

տութիւններէն շատերն աւելի Մարկիոնութենէ սերած կը թուին :

Այս վարդապետութեան հիմնադիրները կը համարուին Պօղոս եւ Յովհաննէս Սամոստացի⁽¹⁾ եղբարք (Գ. դար), զաւակ Կալինիկէ անուն Մանիքեցի կնոջ մը, որք հալածուելով դնացին հաստատուիլ Եպիսոպարիսի մէջ, եւ իրենց ազանդը նախ Պաւղ-Յովհաննիսեան եւ ապա Պաւղիկեան անուանեցաւ : Այս ազանդաւորները Հայ կը կարծուին ընդհանրապէս :

Ըստ ոմանց Շիթի անուն ազանդաւոր Պարսիկ կին մը Հայաստան կու գայ (է. դար), Արարատայ մէջ Պօղոս հայազգին կ'ամուսնանայ անոր հետ, կը յարի անոր զաւանութեան ու կ'ըլլայ այդ ազանդին ի Հայս տարածիչն եւ իր անունով այս ազանդը Պաւղիկեանութիւն կոչուած է :

Հաւանականաբար այս երկու Պօղոսներն ալ գոյութիւն ունեցած են : Սամոստացի Պաւղոսի վարդապետութիւնը Paulinien կ'անուանեն Եւրոպացիք, իսկ Արարատցի Պաւղոսինն աւելի Paulicien կ'ըսուի : Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսի «Ուխտ միաբանութեան Հայոց Աշխարհին» անուն թուղթին մէջ⁽²⁾ (գրուած 555ին) ակնարկուած Պաւղիկեանները Սամոստացի ազանդաւորներն են, Արարատեան Պաւղոսն

(1) Սամոսատ Բ. Հայոց մէջ է :

(2) Գիրք թղթոց էջ 73 :

աւելի վերջին ժամանակներն (է՛ դար) ապրած է, Ոմանք կը կարծեն թէ այս աղանդը յանուն Պօղոս առաքելոյն այսպէս անուանուած է, եւ արդէն ասոնք Մարկիոնեաններու նման Պօղոս առաքելի եւ անոր գործոց մեծ յարգ կու տային :

Այս վարդապետութեան կազմակերպիչն եղած է Մանանաղեաց զաւառէն Կոստանդինոս անուն Հայ մը, որ երեւցաւ 653ին : Կոստանդին՝ Ասորիքէն բերուած տարօրինակ Աւետարանի մը ընթերցմամբ յարեցաւ այս աղանդին, ու անոր քարոզիչն եղաւ : Նա մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ իր ժողովրդեան վրայ՝ որ գրեթէ կը պաշտէր զայն :

Կոստանդին եւ իր հետեւողք ինքզինքնին Պօղոս առաքելի աշակերտ կ'անուանէին : Կոստանդին՝ Պօղոս առաքելի նման թուղթեր կը գրէր իր հետեւողաց կեդրոններն :

Այս աղանդը մեծապէս տարածուեցաւ ի Հայս (նամանաւանդ Փոքր Հայք), ի Կապադովկիա եւ ի Պոնտոս : Յովհան Մայրազոմացիին և իր աշակերտին կամ եղբօր Սարգիսի ⁽¹⁾ Երեւութական վարդապետութիւնք արդէն այս ազանդի տարածման հողը պատրաստած էին ⁽²⁾ :

(1) Սարգիս համարուած է Ս-ր-է-ի-ն-ի-ն-ի-ն-ի-ն անուն աղանդի մը հիմնադիրն :

(2) Թէոտորոս Բաթնեաւորի ընդդէմ Մայրազոմացւոյն թուղթն, Վենետիկ 1833 :

Կոստանդին բաւական զտեց այս աղանդը Մանիքէական սկզբունքներէ, սակայն պահեց բարւոյ եւ չարի սկզբանց վարդապետութիւններն եւ Մծղնէական արարքներն՝ իբր խայծ ժողովուրդն իր աղանդին կապելու : Կոստանդին 27 տարիներ քարոզեց եւ ժողովրդեան վրայ իր ազդեցութիւնը երթալով աւելցաւ :

Աւասիկ Պաւղիկեան վարդապետութեան սկզբունքներն եւ դաւանանքը .

1. Երկու Աստուած կայ, մին Չար՝ Հին Կտակարանինն որ նիւթական աշխարհը ստեղծած է, եւ միւսը Բարի՝ հոգեւոր աշխարհի արարիչ, նոր Կտակարանի Աստուածը :

2. Մարդոց լաւ յատկութիւնները Բարի Աստուծոյ կողմանէ տրուած են, իսկ գէշ յատկութիւնները Չար Աստուծոյ :

3. Բարի Աստուածը ստեղծած է մարդոց հոգին, իսկ Չար Աստուածը (Դէմիուրգոսը) անոնց մարմինը :

4. Գնոստիկեանց նման Երրորդութիւն մը կ'ընդունէին : Որդի եւ Հոգի ի Հօրէ ծնեալ կամ բղխեալ՝ անոր համազօր չէին :

5. Քրիստոս իր մարմինն Երկինքէն բերաւ, եւ միայն Մարիամի մէջէ անցաւ իբր խողովակէ մը, ուստի եւ Քրիստոսի բուն մայրն Երկինքն է եւ ոչ թէ Մարիամ : Մարիամ Յիսուսէն վերջ ուրիշ զաւակներ ունեցած է :

6. Հին Կտակարանը կը մերժէին, իսկ նորէն Պողոսի թղթերն ու Աւետարանը կ'ընդուն-

նէին, զի այս վերջինը Պօղոսի (իրենց պետի) աշակերտին գործն էր:

7. Մկրտութիւնը կը կատարէին ոչ թէ ջրով, այլ բանիւ եւ ձեւով միայն:

8. Հաղորդութեան Խորհուրդը կը կատարէին ոչ թէ նիւթով, այլ բանիւ եւ ձեւով:

9. Սրբոց բարեխօսութիւնը կը մերժէին, եւ անոնց պատկերաց յարգանքը կուսապաշտութիւն կը համարէին:

10. Խաչը չէին յարգեր եւ կ'ըսէին թէ նոյն իսկ խաչափայտը զուրկ է Աստուածային զօրութենէ:

11. Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը կը մերժէին:

12. Միւռոնը չէին յարգեր եւ անոր որեւէ յատկութիւն չէին վերագրեր:

13. Կը մերժէին ծիսական պաշտամունք եւ արարողութիւնք (խունկ, ճրագ, զոհ, երկրպագութիւն):

Յովհան Օձնեցի իւր ընդդէմ Պաւղիկեանց թղթոյն ⁽¹⁾ մէջ՝ անոնց շատ մը տարօրինակ պաշտամունքներ եւ վարուց ու բարուց անհաւատալի աղտեղութիւններ կը վերագրէ, զորս կարելի է ըստ հետեւեալին համառօտել.

ա. Եգիպտացւոց նման մկնորսակաց (կատուաց) յարգանք կը մատուցանան:

(1) Յովհան Իմաստասէրի մատենագրութիւնք (ընդդէմ Պաւղիկեանց եւ Երեւութականաց ճառեր) Վենետիկ 1833:

բ. Ողիմպոսի լեռան կայծակնահան ու փրբ-
փրբերախ դուին կ'երկրպագեն Յանէսի և Յամ-
րէսի ⁽¹⁾ նման :

գ. Կախարդութիւն կ'ընէին :

դ. Արեգակն եւ Լուսինը կը պաշտէին :

ե. Տղայոց արիւնով ալիւր շաղուելով
նուիրական հաց մը կը պատրաստէին , եւ անով
կը հաղորդուէին :

զ. Առաջնածին կնոջ մը մանուկը իրարու
կը նետէին մինչեւ որ մեռնէր , եւ որու ձեռքն
որ աւանդէր շունչը՝ զայն իբր իրենց երէցը կը
յարգէին ⁽²⁾ :

կ. Մծղնէութիւնը յարգի էր , այսինքն՝ ի-
րենց մօր ու քրոջ եւ մօր ու եղբօր հետ խառ-
նակեցութեամբ կ'ապրէին :

Մեզ այնպէս կը թուի թէ՛ այս տարօրինա-
կութեանց գոնէ մի մասը զրպարտութիւններ
էին , եւ ամէն աղանդաւորաց այդպիսի աղաո-
տութիւններ կը վերագրէին ուղղափառք , ինչ-
պէս կ'ընեն այսօրուան Գրգըլպաշներուն :

Ներսէս Շինող կաթողիկոս (641—661)
Պաւղիկեանց դէմ խրատական ու յորդորական

(1) Յանէս եւ Յամրէս աղանդաւորներ են , որոց կ'ըն-
ծայուի գիրք մը՝ որ ամէն կրօններու դէմ կը խօսէր , եւ անոնցմէ տարօրինակ խառնուրդ մը կը վարդապետէր , եւ չի էր դիւթական արուեստի յատուկ ծանօթութիւններով :

(2) Սա Պեպուղացուց աղանդէն առնուած է , եւ հա-
ւանարար Յովհան Օմնեցի սխալմամբ Պաւղիկեանց վերա-
գրած է :

միջոցներ գործածելէ ետք ստիպուեցաւ քաղաքային իշխանութիւններու ձեռք՝ անոնց ճակտին վրայ նշաններ դրոշմելով, երկրէն աքտորել տալ (655) :

Ասոնք տասը տարիներ վերջ յաջողեցան Հազարացի ոստիկանաց թոյլատրութեամբ մըտնել ի Հայս, ժամանակուան կրօնական բանավէճերուն խառնուիլ իբր Երեւութական, եւ վերջապէս 717ին Պաւղիկեանք եւ Սարգիսեանք վաստկեցան Վլիթ ոստիկանն, եւ անկէ ուժ առած Պատկերամարտական, Խաչամարտական ինդիրներ յուզեցին... եւ նոյն իսկ ըստ Օձնեցւոյ «Պաւղիկեանք իրենց սաներն իսկ փոխանակ Աւետարանի՝ Այլազգեաց առասպելապատում գրոց գիտութեամբ կը վարժեցնէին նեթանոսարար (1) :

Այս ազանդաւորաց մեծ կեդրոն էր Նիբրկերտի (Մուֆարդին) մօտերը Զրկայ անուանեալ լճին շուրջըրըրը : Ասոնք առերեւոյթս Իսլամութիւնն ընդունելով՝ անդ հասարակութիւն մը կազմեցին, ուր ապա ծնունդ առաւ կ'ըսուի Եգիտաց ազանդը (Հ. Բ. Սարգիսեան) (2) : Մենք

(1) Աւասիկ Օձնեցւոյն բուն խօսքերն. «Այլ եւ խորամանկեալ գտին չարութեան իւրեանց զէն՝ խողխողիչք քրիստոսասիրաց անձանց, դաշնակից լինելով բռնակալաց... եւ ի հմտութիւնն ամեալ նոցուն ստուերագիր առասպելապատում մատենիցն զհամբակացն իւրեանց խրատաւորութիւնն» :

(2) «Աւսումնասիրութիւն Մանիքէա-Պաւղիկեան Թոնտրակեցիներու ազանդին» էջ 55. Վննետիկ 1893.

սակայն Պաւղիկեան աղանդէն բոլորովին տարբեր կը համարինք Եղիտաց կրօնը, որու մասին խօսիլը գրութեանս ծրագրէն դուրս է: Գուցէ Եղիտի ըսելով Գրգըլպաշները ակնարկել կ'ուզէ

Յովհան Յձնեցի հայրապետին (717—728) ի Դուլին 719ին գումարած ժողովին գլխաւոր նպատակը Պաւղիկեանց մասին էր: Այս ժողովի որոշմամբ՝ ոչ միայն բանադրեց եւ եկեղեցւոյ հաղորդակցութենէ զրկեց զանոնք, այլ եւ յաջողեցաւ իրենց պաշտպան Վլիթ սատիկանը վատրկիլ ու անոր միջոցաւ զանոնք հալածել: Հաւանաբար այս աղանդաւորները հալածելու հրամանը Դամասկոսի Օմար Բ. Ամիրապետէն ստացաւ, իր 720ին անոր այցելութեան առթիւ:

Յ. Յձնեցի Հայրապետը յաջողեցաւ Պաւղիկեանութիւնը բառնալ առանց արիւնահեղութեան. սակայն հաւանական կը թուի որ այդ աղանդաւորները պահուեցան Երեւութականաց անուան սակ:

Օմար Բ. Սալիֆան խեղդամահ սպաննուեցաւ 720ին. իսկ անոր յաջորդող Եգիտ Բ. (720—724) հակառակ էր Քրիստոնէութեան, եւ պաշտպան հանդիսացաւ Պաւղիկեանութեան, որով եւ այս աղանդը վերստին սկսաւ տարածուիլ, շնորհիւ Հագարացոց: Բիւղանդիոնի կայսրերէն Նիկեփոր (802—811) պաշտպանեց զանոնք, սակայն անոր յաջորդը Միքայէլ Ա. (811—813) զանոնք հալածեց եւ Լեւոն Ե. Հայկազն կայսրն (813—820) անոնց դաւանութեան

քննութիւնը հրամայեց, և այդ գործը Նէօ-Կեսարիոյ (Նիկիսարի) եպիսկոպոսին՝ Թովմասի, և Փոքր Հայոց կառավարչին՝ Պարախնդակէսի յանձնեց :

Այս ատենները Պաւղիկեանք երկու կուսակցութեան բաժնուած էին, որոց միոյն պեան էր Շնորարոյ անուանեալ Վահանն, և միւսինը Սարգիան : Ասոնք իրենց վերոյիշեալ հարցաքննիչները սպանելով Մելիտինէ (Մալաթիա) փախան, ու ապաստանեցան Հագարացի Ամիրապետին քով, որ անոնց Արգաս անուն աւան մը տուաւ, ուր բնակող Պաւղիկեանք յարձակելով Բիզանդական կայսրութեան սահմանները՝ յափըշտակութիւններ և գերեզարութիւններ ընելով ետ կը դառնային :

Թէոդորա թագուհին՝ իր զաւկին Միքայէլ Գ. ի (գինովին) (842—867) խնամակալութեան միջոցին մեծ հալածանք հանեց Պաւղիկեաններուն դէմ (853—856) . միայն Փոքր-Ասիոյ մէջ 100,000 ներ կոտորուեցան : Այս զոհերուն մէջ կը գտնուէր ծերունի մը՝ որոյ զաւակը՝ Կարահաս կամ Կարպաս մեծապէս ազդուելով իր հօր կորուստէն, թողուց իր բանակի ծառայութիւնը, Արգաս գնաց, 5,000 Պաւղիկեանց գլուխը անցաւ, Մալաթիոյ էմիրին ու ապա Ամիրապետին դիմեց, անոնց հետ դաշնակցեցաւ, յարձակմամբ առաւ Ամսրասայ և Տիվրիկի բերդերն ու այս վերջինն, իր կեդրոնն ըրաւ : Աջակցութեամբ Մալաթիոյ էօմէր և թարսուսի Ալիմ էմիրներուն յարձակումներ ու աւարառութիւններ գոր-

ծեց Բիւզանդական կայսրութեան սահմանները : Պաւղիկեաններու գունդերն էօմէր էմիրի բանակին հետ Սամոսատի եւ Ամասիոյ կողմերը յաղթեցին Յունաց (858) , եւ ապա մինչև Բիւթանիա եւ Սինոպ հասան : Արարները եւ Պաւղիկեանք մեծ ջարդ տուին Մալաթիան պաշարել եկող Յունաց : էօմէր՝ Պաւղիկեանց հետ 861ին Կասպաղովկիան , Պոնտոսը եւ Կիլիկիան աւերեց , 60,000 գերի տարաւ : Յաջորդ տարին Յոյները յաղթեցին էօմէրի բանակին ու զայն սպաննեցին , սակայն Պաւղիկեանք չընկճուեցան :

Կարպատի զաւակը ու յաջորդը Կիւրչահ՝ էօմէրի յաջորդ Մալաթիոյ էմիրին հետ դաշնակցելով՝ կայսրութեան երկիրները կ'ասպատակէին , եւ նոյնիսկ Եփեսոսի եւ Նիկիոյ կը սպաննային : Միքայէլ Գ . կայսրը հաշտութիւն խնդրեց , Պաւղիկեանք մերժեցին բանագնացները եւ կրօնական ու քաղաքական աղատութիւն պահանջեցին :

Վասիլ Ա . Մակեդոնացին (866—886) հաշտութիւն եւ գերիներու փոխանակութիւն հայցեց , Կիւրչահ Փոքր-Ասիոյ երկիրներէն Բիւզանդացուոց քաշուիլը պայման դրաւ : Այս անընդունելի առաջարկին վրայ Վասիլ մեծ բանակ մը հանեց անոնց դէմ (871) եւ դժուարութեամբ յաղթեց անոնց , սակայն անկարելի եղաւ անել անոնց որջն՝ ամուրն Տիւրիկ : Պաւղիկեանք 873ին կրկին սկսան ասպատակութեան , որոց դէմ Բիւզանդիոն՝ Քրիստափոր զօրավարը

զրկեց մեծ բանակաւ, որ անոնց յաղթեց, առաւ Տիվրիկը ու քանդեց զայն, եւ կիւրչահի գլուխը Բիւզանդիոն զրկեց:

Պատմութիւնը լուռ կը մնայ անոնց մասին շուրջ դար մը, եւ ի մէջ կոյս Ժ. դարուն կրկին անոնք երեւան կու գան, եւ Անտիոքայ Թէոտոր պատրիարքին առաջարկով՝ Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Չմշկիկ (Չմշկածակցի) հայկազն կայսրը՝ զանոնք կը տեղափոխէ ի Կ. պոլիս եւ անկէ ի Փիլիպոպոլիս (Ֆիլիպէ) 970ին, ուր ի պատմադրաց ոմանց իբր Հայ ազանդաւորներ եւ յայլոց Պաղիկեան անուան տակ յիշատակուած են: Ասոնք են որ ծնունդ տուած են Եւրոպական Բողոքականութեան, ինչպէս պիտի տեսնանք գործիս Բ. գլխուն մէջ: Այս հայկազն ազանդաւորաց մնացորդները դեռ կան Ֆիլիպէի մէջ ու շրջակայքը եւ Փաղիֆէն կ'անուանուին:

5. Թոնդրակեցիք

Թոնդրակեցւոց ազանդը ծնունդ առած է Թ. դարու կիսուն ի Թոնդրակ աւանն՝ Ապահունեաց. սա Պաղիկեանութեան շարունակութիւնը կը համարուի:

Այս ազանդի հիմնադիրն օտարք Սարգիս կ'անուանեն եւ Գաղատիոյ Անիս գաւառակին Տարիա քաղաքին մօտ ծնած. 801ին արդէն կը քարոզէր ան եւ 834ին սպաննուած է. իսկ ազգայինք զայն Սմբատ անուն Յազկոտան գաւառի

Զարեհաւան գիւղի բնիկի մը կը վերագրեն , որ եկած է Ապահունեաց Թոնդրիկ կամ Թոնդրակ գիւղն և ըրած է զայն իր վարդապետութեան կեդրոն , եւ կը քարոզէր յաւուրս Յովհաննէս Ուլայեցւոյ (833—855) , Ընդհանրապէս ասոնք տարբեր անձնաւորութիւններ կը համարուին , սակայն Հ . Բ . Սարգիսեան միեւնոյն անձը կը կարծէ , որք հալածմանց հետեւանօք կեդրոն եւ անուն փոխած :

Գրիգոր Նարեկացի իր «Թուղթ առ Ուխան Կճաւայ վասն կարծեաց անիծելոցն Թոնդրակեանց»ի մէջ տուած է անոնց վարդապետութիւնը , յորմէ կը տեղեկանանք թէ անոնք Հաղորդութիւնը հասարակաց կերակուչ կ'անուանէին . մկրտութիւնը ջուր ինչ լուպեաց կը կոչէին . կը մերժէին ամուսնական պսակը եւ կ'ըսէին թէ բաւ է որ ամուսն զիրար սիրեն , «Աստուած սէր է եւ զսիրով միաւորիլն կամի եւ ոչ պսակաւ» . Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը կը մօրժէին , եւ առանց ձեռնադրուելու կը քահանայագործէին . Սաչը չէին յարգեր . Աստուծոյ եղած զոհերն ու նուիրումներն կը ծաղրէին . աղօթից առթիւ ծնրադրութիւնը աւելորդ կը համարէին . կիւրակի օրերը սուրբ չէին համարեր . մծղնէութիւնը արգիլուած չէր անոնց համար . իրենց ազանդապետը (Սմբատ) Գրիստոս կ'անուանէին և զայն ու անոր աշակերտներն իրենց կենաց ապաւէն կ'ընդունէին : Գրիգոր Նարեկացին իր այս Թուղթովը կը հասկցնէ թէ

անոնց ամբարշտութենէն քիչեր թիայն (անշուշտ գլխաւորներն) յիշատակած է (') :

Ա. Լատտիվերտացի շյանդգնի ր նկարագրել անոնց արարքները, զայնս «կարի ազտեղի» կ'անուանէ : Գր. Մագիսարոս իր կէ. թղթոյն մէջ փոքր ինչ կը պարզէ անոնց զազիր վարդապետութիւնը : «Յայտնի եւ ոչ խտրութիւնք արանց եւ կանանց եւ ոչ ընտանեաց :» Այսինքն իրարու կանանց հետ խառնակութեանց յարաբերութիւնք ներելի էին :

Սմբատ շատ վարպետ ու ճարտասան էր, շուտով տիրեց թոնդրակայ եւ շրջակայից ժողովրդեան մտաց վրայ, եւ ըստ Գր. Նարեկացւոյ նոյն իսկ ի հարկին իր հետեւորդները կը քանտարկէր կ'աքսորէր, անոնց նորածին զււակները խեղդել կու տար, ամուսնացեալ կիներու այլոց հետ յարաբերելու հրաման կ'ընէր

(') Մեզ այնպէս կը թուի թէ Գ. Նարեկացի հաւատարմօրէն ներկայացուցած չէ թոնդրակեանց վարդապետութիւնը, շանդգի բղած է աւելի յռի նկարներով պատկերել, որպէս կը կռահուի ասոնցմէ սերած աղանդաւորաց (Արխավացոց) վարդապետութեան քննութենէն :

Գր. Նարեկացիի ինչ ինչ խօսքերէն այնպէս կը հասկցուի թէ ի թոնդրակ կար եւ ատրուշան. զոր Հ. Ալիշան հրարուիսի խառնարան կը կարծէ : Գուցէ ատով կը բացատրուի գիւղին թոնրիկ կամ թոնրակ եւս կոչումն, եւ հոն կրակապաշտութիւն կար արդէն, եւ առ այդ Սմբատ այդ տեղն ընտրած է իբր կեդրոն իր ազանդին, ուր կրակապաշտութիւն ալ տեղի կ'ունենար :

(գի կանայք հասարակաց էին), միանձնեայ կոյսեր իր աշակերտաց պղծել կու տար, գեղանի պատանիներ օտարաց կը վաճառէր: Բնականաբար այս ամէնը ներելի չպիտի լինէին եթէ երբէք տիրող իշխանութեան (Հագարացոց) պաշտպանութիւնը վայելած չըլլար. եւ արդարեւ ստէպ կը տեսնանք որ Հագարացիք ուժ կու տային անոնց գործունէութեան:

Այս աղանգը տարածուեցաւ եւ այլուր. Թուրայլ ⁽¹⁾ եւ Խնուս ⁽²⁾ անոնց երկրորդական կեդրոններն եղած են. Արարատայ եւ Տարօնի մէջ եւս տարածուած կը տեսնենք զւնոնք:

Յովհաննէս Ովայեցի կաթող. ք (833—855) կուուեցաւ անոնց հետ, Անանիա Նարեկացի գրեց անոնց դէմ երկու գիրք ⁽³⁾, եւ հաւատաքննութեան ատեաններ հաստատուեցան ի Հայս: Կըճաւայ ուխտի ⁽⁴⁾ վանականներն անոնց յարած կը թուին, որոց մեծաւորին գրեց Գր. Նարեկացի ⁽⁵⁾:

(1) Հաւանաբար Ամասիոյ եւ Եւղոկիոյ մէջտեղի այսօրուան Թուրխայ աւանն է:

(2) Խնուսի աղանգը փոքր ինչ տարրեր էր եւ աւելի Մ-նէ-տ-ք-ն կ'անուանուէր:

(3) Այս գրքերէ մին կորսուած է ըստ Հ. Բ. Սարգիսեանի, իսկ միւսը «Գիրք խոստովանութեան» հրատարակուած է «Արարատ» հանդէսի 1892 Յունուարի թիւին մէջ:

(4) Այս վանքը կը գտնուէր Մոկաց գաւառին մէջ:

(5) Այս թուղթը հրատարակած է Հ. Բ. Սարգիսեան Վենետիկ 1893:

ԺԱ. դարու սկիզբը Հարք գաւառի սրբա-
կրօն Յակոբ եպս .ը կ'ընդունի Սմբատայ վար-
դապետութիւնը: Իրեն կը հետեւին իր հօտէն
շատեր (1), եւ կը սկսի իր վիճակը ըստ այդ ա-
զանդի կառավարել: Այս դէպքը մեծ յուզում
յառաջ կը բերէ ի Հայս եւ ամէն կողմ կրօնա-
կան վէճ ու կոխ անպակաս էին: Յակոբ եպիս-
կոպոս երկիցս կրօնական տեսանի առջեւ դա-
տաստանի ենթարկուեցաւ, սակայն կրցաւ վար-
պետութեամբ ազատիլ: Սարգիս Սեւանցի կա-
թողիկոսը (992—1016) առ այս կը գումարէ ե-
կեղեցական մի ժողով՝ Հարքի մէջ (1002) (2), ուր
բռնի կը բերեն Յակոբ եպս .ը, որ կը դատապար-
տուի, կարգէ ու աստիճանէ կը զրկուի, աղ-
ուեսադրոշմ (3) կը խարանուի ճակտին ու զայն
ժողովրդեան մէջ կը պտըտցնեն խայտառակաբար:
Կարգաւոյժը Յունական Հայաստանի բաժինը
կ'անցնի, անկէ ալ հալածուելով կ'երթայ ի
Թոնդրակ եւ ապա Մուֆարդին: Այսպէսով
վերջ գտած կը թուի այս ազանդը Հարքի մէջ:

Ըստ Ա. Լաստիվերտացոյ այդ ասեանները
Կունծիկ անուն արեղայ մը Մանանաղեաց Շիր-
նի բերդաքաղաքին մէջ հաստատուելով՝ Թոնդ-
րակեան վարդապետութիւնը սկսաւ քարոզել:

(1) Ա. Լաստիվերցի զԼ. ԻԲ. եւ ԻԳ.

(2) Սա Հարքի ժողով կ'անուանի:

(3) Կ'երեւի թէ աղուէսի պատկեր կրող երկաթ մը
տարցնելով այսպիսի ազանդաւորներու ճակատը անով կը
խարանէին:

Սա իրեն հետեւող ունեցաւ ի մէջ այլոց Հրասուշ անուն ազնուական տիկինն եւ եղբայրը Վէրվէն իշխանը : Մանանաղեաց մէջ շատ տարածուեցաւ այս աղանդը , սակայն Բիւզանդիոնի կողմանէ զրկուած Եղիազար դատաւորն անոնց որջը հիմնայատակ ըրաւ (1005) :

Գր . Պաշլաւունի (Մագիստրոս) 1048ին ասեմներն Միջագետաց , Վասպուրականի եւ Տարօնայ Գուքս անուանուեցաւ , ե զղջմամբ մայրենի եկեղեցւոյ գիրկը զարձող աղանդաւոր երկունախկին քահանաներէ տեղեկանալով Թոնդրակեանց վարդապետութիւնը (1050) , գրեց Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին (որ ի Բիւզանդիոն կը գտնուէր) եւ իր վեհապետին՝ Կոստանդին Մոնումանի արքային , ու հրաման ուղեց զանոնք հալածելու , եւ ստացած հաճութեան վրայ գործի ձեռնարկեց , ու իրենց աղանդին վրայ յամառողներն իր իշխանութեան սահմաններէն դուրս հանեց , կործանեց անոնց կեդրոնը՝ Թոնդրակ գիւղն , եւ հալածեց Ղազար անուն առաջնորդնին ու ժողովարաննուն տեղւոյն վրայ չինեց Սր . Գէորգ եկեղեցին :

Այս առթիւ հազարէ աւելի աղանդաւորներ իրենց մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը դարձան : 1051ին կը գումարուի Հարքի Բ . ժողովը , ուր նշուով կը կարդացուի Թոնդրակեան աղանդաւորաց մասին , եւ ուր կ'առաջարկուի Բջնոյ Եփրեմ եպիսկոպոսին մկրտել մայր եկեղեցւոյ ծոցը զարձող աղանդաւորները : Գրիգոր

Մագիստրոս իրենց վարդապետութեանց մէջ անդրդուելի մնացող ազանդաւորաց ղէմ հալածանք հանեց : Ասոնցմէ ոմանք ապաստանեցան Ասորւոց կաթողիկոսի քով՝ իբր զբարտեալներ, այլք ի Մեծ Հայս : Գր . Մագիստրոս գրեց Ասորւոց կաթողիկոսին ⁽¹⁾, զգուշացնելու զայն անոնց խարեպատիր խօսքերէն . եւ տեղեկանալով թէ՛ ի Թուլայլ եւս կան այս ազանդաւորներէն, գրեց Թուլայլի առաջնորդ Սարգիս Թոնդրակեցիին ⁽²⁾ : Այս ազանդաւորները գանգատեցան Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին Գր . Մագիստրոսի իրենց ղէմ յարուցած հալածանաց համար, որու անշուշտ կարեւորութիւն չառաւ Հայրապետը, եւ շնորհիւ Գր . Մագիստրոսի ջանից վերջ գտաւ այս ազանդը :

Այս ազանդն, որ սկսած էր Յովհ . Գ . Ովայեցի կաթողիկոսի օրով, վերջ կը գանէ Պետրոս Գետադարձի ժամանակ . եւ ինչպէս կ'ըսէ Գր . Մագիստրոս՝ 13 կաթողիկոսներ ⁽³⁾ ասոնց օրով տխրութեամբ գերեզման իջան : Գր . Մագիստրոս իր ԿԸ . թղթոյն մէջ այս ժամանակա-

(1) Թուղթք Գր . Մագիստրոսի, Թուղթ ԿԷ . Հրատարակութիւն Կ . Կոստանդեանց . Աղեբասանդրարօլ 1910 :

(2) Թուղթ ԿԷ . Գր . Մագիստրոսի :

(3) Յովհ . Ովայեցի, Զարարիա Զագեցի, Գէորգ Գառնեցի, Մաշտոց Եղիվարդեցի, Յովհ . Պատմագիր, Ստեփանոս Ռշտունի, Թէոդորոս Ռշտունի, Եղիսէ Ռշտունի, Անանիա Մոկացի, Վահան Սիւնի, Ստեփանոս Սեւանցի, Խաչիկ Արշարունի, Սարգիս Սեւանցի :

Տիշոցը 170 տարի կը հաշուէ : Միենոյն հեղինակը իր առ Սարգիս վարդապետ Անւոյ գրած թուղթերէ միոյն մէջ ⁽¹⁾ այս ժամանակամիջոցի աւելի քան երկու դար ըլլալը կը խոստովանի : Արդարեւ 832ին արդէն սկսած էր այս ազանդը և մինչ 1051 աւելի քան երկու դար կ'ընէ :

Այս ազանդի անհետացումն արմատական եղած ըլլալու չէ, զի 1136ին Հայոց Միջագետաց Ամայք եւ Շպղտան գաւառներուն մէջ կը վերերելի յաւուրս Գրիգոր Պահլաւունուոյ, որ իր եղբօր Ներսէս Շնորհալուոյ յանձնեց գրել այդ մոլորելոց մասին թուղթ մը, յորմէ կը տեղեկանանք թէ՛ այս Նոր Թոնդրակեցիք տաճարներու շինութիւնն աւելորդ կը համարէին եւ կ'ըսէին թէ «Մե'նք եկեղեցի ենք եւ ոչ թէ մեր շինածներն» : Մաշտոցի բոլոր ծիսարարութիւններն աւելորդ կը համարէին եւ այդ գործը (Մաշտոց) գրողի կողմանէ հնարեալ եւ օտարներէն առնուած են, եւն . . . Այս Նոր Թոնդրակեցւոց վարդապետութիւնն այլեւս երկար տեւած ըլլալու չէ, զի պատմութիւնը լուռ կը մնայ անոնց մասին :

Ըսինք թէ Խնուս եւս կեդրոն մ'էր Թոնդրակեան ազանդին, եւ առ այս Հարքի այդ

(1) Թուղթ ԻԱ. (Հրատարակութիւն Կ. Կոստանեանց) «Ձմանիքեցւոցն որոյ Թոնդրակեցեացն, որ աւելի քան վերկերիւր ամ ապականեալ զաշխարհ ամենայն, արձանացուցին զայնպիսի ատրուշան իւրեանց վաւաշ մոլութիւնն . . . »

գլխաւոր քաղաքն ընդդէմ այս աղանդաւորաց
դումարեալ երկու ժողովներու (1002 և 1051)
կեդրոն եղած է : Սակայն կ'երեւայ թէ Խնուսի
մէջ այդ վարդապետութեան սկզբունքները բու-
լտրովին ջնջուած չեն , եւ գտնուած են գաղ-
տազողի անոր հետեւողներ մինչ ժԹ . դարը , եւ
այս կողմերէն 1829ին Թուրքեւոռուս պատերազ-
մին հետեւանօք Աղեքսանդրաբօլի շրջակայքը
գաղթողներ տարին հետերնին իրենց այս ա-
ղանդն՝ որ Եւրոպական Բողոքականութեան
շատ մօտ է , եւ որոյ սկզբունքներն պիտի քըն-
նենք Հայ Բողոքականութիւն անուան տակ
յաջորդ գլխուն մէջ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Քրիստոնէական Բողոքականութեան ծնունդը

Ի Հայս տարածուած ու ծնունդ առած Քրիս-
տոնէական զանազան աղանդներու քննութեամբ՝
տեսանք թէ անոնք իրարմէ ածանցուած են եւ
ստէպ փոփոխութեանց ենթարկուած : Արդարեւ
Մարկիոնութեան մէջ տիրող հեթանոսական փի-
լիսոփայութեան , Մանիքեցութեան որդեգրած
եզիպտական եւ հնդկկ Հոգեփոխութեան , Մա-
նիքեցութեան եւ Պաւղիկեանութեան մէջ ըն-
դունուած Բարևոյ եւ Չարի Աստուածութեանց

Զրադաշտական վարդապետութեան՝ հետզհետէ վտարումը կը տեսնենք :

Մանիքեցութեան եւ Պաւղիկեանութեան ընդունած Գնոստիկեան արտահոսմամբ անհաւասար անձերէ բաղկացած Երրորդութիւնը, եւ Մարկիոնութեան, Մանիքեցութեան ու Պաւղիկեանութեան դաւանած երեւութական վարդապետութիւնը չեն տեսնուիր Թոնդրակեցւոց մէջ, եւ անոնց այս մասին ունեցած հաւատալեաց մասին՝ մերայնոց շրջոքելը կը նշանակէ թէ ընդունած են առ այս Ուղղափառաց վարդապետութիւնը :

Հին ու Նոր Կտակարանաց իբր Սբ. Գիրք զանազանումը, Նոր Կտակարանի եւ մասնաւորապէս Աւետարանի ու Պողոսի թղթոց յարգանքը՝ զոր տեսանք Մանիքեցւոց եւ Պաւղիկեաններու մէջ՝ չնշմարուիր Թոնդրակեցւոց քով, որք հաւանաբար սկսած էին ընդունիլ Սբ. Գիրքը ամբողջութեամբ :

Գալով եկեղեցւոյ եօթը Խորհրդոց՝ Պաւղիկեանք եւ Թոնդրակեցիք մերժելով Միւռոնի սրբութիւնը՝ բնականաբար մերժած կ'ըլլային եւ ի Մեզ անով կատարուած Դրոշմն ու բացառաբար մրայն գործադրուած օտարամուտ Վերջին օծումը : Թոնդրակեցիք կը մերժէին Պօսկը իբր խորհուրդ, ու ինչպէս տեսանք կ'ըսէին, «Աստուած սէր է եւ զսիրով միաւորին կամի ե ոչ պսակաւ :» Պաւղիկեանք ու Թոնդրակեցիք կը մերժէին եկեղեցւոյ Նուիրապետութիւնը, եւ Զեռ-

նադրութիւնը կը կատարէին իբր արարողութիւն:

Մկրտութիւնը թէպէտ Մծղնէացւոց եւ Մանիքեցւոց կողմանէ աւելորդ ձեւաբանութիւն կը համարուէր, սակայն Պաւղիկեանք կը սկսին բանիւ եւ ձեւով կատարել զայն, իսկ Թոնգրակեցիք ջրով:

Հաղորդութիւնը Մանիքեցիք կը կատարէին հացով, Պաւղիկեանք բանիւ եւ ձեւով, Թոնգրակեցիք հացով ու (հաւանաբար) գինիով, եւ հասարակաց կերակուր կ'անուանէին զայն:

Խոստովանութեան կամ Ապաշխարութեան մասին բան մը ըսուած չէ մեր ամբաստանողաց կողմանէ, հաւանաբար մերժելով քահանայից խոստովանութիւնը՝ կ'ընդունէին Աստուծոյ առջեւ կամ հրապարակային խոստովանութիւն եւ ապաշխարութիւն, ինչպէս իրենցմէ սերող Արխավայցիք: Ի մի բան այս աղանդաւորք կ'ընդունէին երեք խորհուրդ. Մկրտութիւն, Հաղորդութիւն, եւ Ապաշխարութիւն⁽¹⁾:

Գալով երկրորդական խնդրոց՝ Մանիքեցիք,

(1) Բողոքական բոլոր եկեղեցիները (ի բաց առեալ Քուէյթըրներն՝ որ ամէն խորհուրդ կը մերժեն) կ'ընդունին միայն երկու խորհուրդ, Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն: Լուտերական եւ Եպիսկոպոսական եկեղեցիները կ'ընդունին Դրոշմը (առանց օծման), Մեթոտականները կ'օծեն հիւանդները ի բուժումն (ըստ Յակոբայ Թղթոյն Ե. 14ի պատուէրին): Քուէթըրներէ զատ ամէն եկեղեցի կ'ընդունի Չեռնադրութիւնը, սակայն ասոնց եւ ոչ մին Խորհուրդ կը համարին, այլ Պսակի նման արարողութիւն կը զաւանին:

Պաւղիկեանք եւ Թոնդրակեցիք Սաչը չէին յարգեր, Մարիամի սրբութիւնը չընդունելով՝ իբր սոսկ կին մը կը դաւանէին զայն, որ Յիսուսէ զաա ալ զաւակներ ունեցած է, սրբոց բարեխօսութիւնը եւ պատկերաց յարգանքը կը մերժէին, զոհը (մատաղ) հեթանոսական կը համարէին, եկեղեցւոյ մէջ խունկի եւ ճրագի գործածութիւնը, ու աղօթելու առթիւ ծնրադրութիւնն եւ երկրպագութիւնն աւելորդ ձեւաբանութիւններ կ'անուանէին:

Մարկիոնեանց եւ Մանիքեցւոց խոտաճարակութիւնը չտեսնուիր Պաւղիկեանց եւ Թոնդրակեցւոց մէջ, եւ նոյն իսկ պահոց մասին խօսք չըլլուիր: Ահա կարծես հասած ենք Եւրոպական Բողոքականութեան սեմը: Քննենք այժմ թէ ի՞նչպէս տեղի ունեցած է այս զաղափարաց փոխադրութիւնն Եւրոպա:

Ա. Եւրոպական Բողոքականութիւնը⁽²⁾

Տեսանք թէ ի՞նչ պարագաներու տակ Հայազգի Պաւղիկեան աղանդաւորք տեղափոխուե-

իսկ Քահանայից առջեւ զաղտնի խոստովանութիւնն ամէնն ալ հաւասարապէս կը մերժեն: Բողոքականք կ'ընդունին եւ կը քարոզեն Ապաշխարութիւնը, նամանաւանդ Մեթոտականները, սակայն երբեք Խորհուրդի աստիճանի չեն հասցներ զայն: Այս է միակ եւ զլիաւոր տարբերութիւնը այս Հայ աղանդաւորաց եւ այժմու Բողոքականաց միջեւ:

(2) Այս հատուածը 1897ին մարտի հանդէսի 24/4 Յունիսի թիւին մէջ՝ Հ-յ+ե- Բ-ը-+ -լ-ն-ւ-թ-ե-ն հիշ-դ-է-ր հիշ-ն-լ-+ խորագրով մեր յօդուածէն առնուած է մասամբ:

ցան ի Պուլկարիա եւ նամանաւանդ ի Փիլիպոպոլիս : Ասոնց արքայութեան ժամանակ (970) արդէն աւելի քան մի դարէ ի վեր Թոնդրակեցւոց ազանդը յաջորդած էր Պաւղիկեանց վարդապետութեան , ուստի եւ ասոնք աւելի Թոնդրակեցիներ էին . սակայն կ'երեւայ թէ՛ Թոնդրակեցութիւն անունը դեռ ընդհանրացած չէր եւ աւելի Պաւղիկեան անունն տակ կը ճանչցուէին :

Այս ազանդաւորք իրենց արքայութեան մէջ եւս սկսան քարոզել իրենց վարդապետութիւնը . թէպէտ դժուարաւ , սակայն գտան իրենց հետեւող սակաւաթիւ Պուլկարներ , յորս Երեմիա Բողոքող քահանան , որոյ անուամբ Բողոքողիւն աղանդ եւս կոչուեցաւ իրենց վարդապետութիւնը :

Այս հայկական ազանդէն ծնունդ առած է հաւանաբար եւ Մակեդոնիոյ Տրակովիցա քաղաքն երեւան ելնող Կաթթարիսեան⁽³⁾ ազանդն , որ այնչափ մեծ նմանութիւն ունէր Պաւղիկեանց վարդապետութեան :

Օրթոտոքս Պուլկարք անհաշտ աչօք կը նայէին հայազնեայ Պաւղիկեանց եւ անոնց հետեւող սակաւաթիւ Պուլկարաց : Վէճ , կռիւ ու ատելութիւն անպակաս էին Ազանդաւորաց եւ Օրթոտոքսներու միջեւ : Փիլիպոպոլսոյ Պաւղիկեանք անդրդուելի մնացին իրենց դաւանութեանց մէջ , հակառակ Յունաց եւ Պուլկարաց

(3) Այս բառը Յունական Կ-Ք-Դ = (Դ-Ք-Դ) բառէն եկած է , եւ կարելի է թարգմանել Դ-Ք-Դ-Ք-Դ-Ք-Դ կամ Դ-Ք-Դ-Ք-Դ :

ցոյց տուած ատելութեան ու հալածանաց :
ժԲ. դարուն վերջերը, Գերմանիոյ Ֆրէտէ-
րիկ Շիկամօրուս կայսրն՝ Գ. Սաչակրութեան
գլուխն անցած Պուլկարիայէն անցած ատեն,
Յունաց կողմանէ անուղղակի կերպով յարուց-
ուած դժուարութեանց պատճառաւ՝ զինու զօ-
րութեամբ սկսաւ յառաջանալ, մեծ սոսկում
պատճառելով ժողովրդեան : Կայսրը Փիլիպպոս-
լիս հասնելէն առաջ՝ երկրի Օրթոտոքս ժողո-
վուրդն անկէ փախաւ, Պաւղիկեանք ոչ միայն
անդ մնացին՝ այլ եւ Կայսեր ընդ յառաջ ելնե-
լով՝ բարեկամութիւն ցոյց տուին, ու պատմե-
ցին Պուլկարաց եւ Յունաց ձեռքէ քաշածնին :
Կայսեր ցոյց տուած համակրութիւնն աղանդա-
ւորները Սաչակրաց յարեցուց, այնպէս որ
Պաւղիկեանց շատերն ընդունեցին անոնց կրօնը՝
Հռովմէականութիւն՝ որպէս են եւ ցարդ իրենց
յաջորդներն ի Ֆիլիպէ : Հաւանականաբար այս
առթիւ Սաչակրաց բանակէն եղան Պաւղիկեան
վարդապետութեան համակիրներ, որք իրենց
հայրենիքը տարին այս աղանդի սկզբունքներն,
որք ընդունելութիւն գտան նամանաւանդ Զուխ-
ցերիոյ Վոտուաներու⁽¹⁾ եւ հարաւային Ֆրան-

(1) Զուիցերիոյ Վօ (Vaud) գաւառակն ասոնց կեդրոն
եղած է, ուրկէ այն անցած է Ֆրանսայի Բաւօվանս նա-
հանգն : Ասոնց դէմ հալածանք հանեց Ֆրանսուա Ա. Գաղ-
ղիոյ թագաւորը ժՁ. դարու սկիզբն եւ ջնջեց զանոնք :

սայի Ալքիզացիներու⁽⁵⁾ մէջ, ուր տարածեալ գաղափարները ծնունդ տուին Եւրոպական Բողոքականութեան ի ձեռն Լուտերի⁽⁶⁾ (1520), Կալվինի և այլոց: Ուստի եւ Հայք են Բողոքականութեան հիմնադիրք:

Փիլիպոպոլսոյ Պուլկարաց եւ նամանաւանդ Փաւլիքեանց (Պաւղիկեանք) տարազն, ասեղնագործութիւնք, պարերն եւ վարք շատ մեծ նմանութիւն ունին հայկականին եւ հաւանաբար ի ձեռն Պաւղիկեանց նաեւ տեղի ունեցած է այս քաղաքակրթական յատկութեանց փոխադրութիւնն, եւ այս երկու հեռաւոր աշխարհաց բնակչաց մէջ յառաջ եկած է այնչափ մեծ նմանութիւն:

Փիլիպոպոլսոյ Փաւլիկեանք աւելի գեղեցիկ ու ճարպիկ են քան Սլաւ Պուլկարներն, Փաւլիկեան կանայք աւելի լայն մէջք եւ գեղեցիկ աչքեր ունին նման Հայ կանանց: Փիլիպոպոլիս այցելող մը զարմանօք կը դիտէ միեւնոյն քաղաքի մէջ տիպով իրարմէ երկու տարբեր ցեղերու դոյութիւնն, որք իրենց յատկութիւններով ալ դեռ իրարմէ կը զանազանին:

(5) Ֆրանսայի Թառն (Tarn) գաւառի Ալքի քաղաքն այս աղանդի կեդրոն ըլլալուն՝ այսպէս անուանուած է: Իննտսան Գ. Պապը 1209ին Ալքիզացիներու դէմ խաչակրական հալածանք մը հանեց որ 20 տարի տեւեց:

(6) «Գիրք խոստովանութեան» Անանիա Նարեկացւոյ, հրատարակութիւն Միաբանի, Յռոաշարան, Ար-ր-ր հանդէս (1892)

Այս տարօրինակութիւնը զրդած է զմեզ քննելու պատճառն եւ ուսումնասիրելու այս հարցը :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Բ . Հայկական Բողոքականութիւն կամ Արիւմարացոց աղանդը

Թոնդրակեցիներու կեդրոններէն՝ Հարք գաւառի Խնուս աւանի եւ շրջակայից մէջ այս աղանդի հուրն ի սպառ մարած չէ , հակառակ առ այս եղած մեծամեծ ջանից , զի 1829ին՝ Թուրքուս ուս պատերազմին ատեն՝ այս կողմերէն զէպ ի Կովկաս գաղթող ու Աղեքսանդրաբոլ ու անոր շրջակայքը հաւաքուող գաղթականութեան մէջ՝ կը տեսնուի այս աղանդը , մանաւանդ Արիւմար գիւղն , որոյ վասն եւ այս աղանդն Արիւմարեան կ'անուանենք : Աղեքսանդրաբոլի եւ Կաղզուանի մէջ ալ կային այն աղանդաւորներէն : Արիւմարցիք իրենց վարդապետութիւնը գաղտնի կը պահէին ուրիշներէն . այլոց հետ եկեղեցի կ'երթային , կը մկրտուէին ու կը հաղորդուէին ձեւական կերպով . սակայն ապա ի չափահասութեան ըստ իրենց աղանդի վերստին կը մկրտուէին եւ Հաղորդութիւն կ'առնէին իրենց երէցներէն՝ որք մասնաւոր տարազ չէին կրեր . ասոնք ունէին եւ կրօնաւորաց գաղտնի ձեռնադրութիւն , սակայն ոչ իբր Խորհուրդ :

Ռուս կառավարութիւնն եւ Էջմիածնայ Սբ. Սինոդը կը ստիպուին անոնցմով զբաղիլ 1837-1839 եւ այդ մոլորութեանց առաջքն առնել աշխատիլ⁽¹⁾ :

Էջմիածնայ Սբ. Սինոդը Արխիեպիսկոպոս աղանդը Լուտերական Աւետարանական եկեղեցւոյ վարդապետութեանց համաձայն կը գտնէ, ու այս աղանդաւորներէ չորսին խոստովանութիւնը ձեռք կը բերէ, որք գրեթէ իրարու նման ըլլալնուն՝ անոնցմէ երկուքը մէջ կը բերենք աստուծոյ Աւաստիկ Աւու Մարտիրոսեանի խոստովանութիւնը .

1. Տասը պատուիրանքը պահեցէք որ տուեց Աստուած՝ Մովսէսին .

2. Քրիստոս չէ Աստուած, այլ Որդի Աստուծոյ եւ մեզ բարեխօս, նստելով ընդ աջմէ Հօր .

3. Միայն Քրիստոս ճանաչեցէք եւ Հայր, մնացեալ ինչքան սուրբ կան եւ եղեալ են աշխարհիս վրայ՝ սուտ են :

4. Չպէտք է ուխտ գնալ Եջմիածին կամ յերուսաղէմ :

5. Մեղքն յեկեղեցին առաջի Աստուծոյ խոստովանեցէք միայն :

6. Միւռոնն Էջմիածնի սուտ է, եւ մկրտեալոյն չէ հարկաւոր, այլ երբ մի բուռն ջուր երեսայից վրայ թափէք՝ կը մկրտուի, զի Քրիստոս ջրով հրամայեց մկրտել :

(1) Փոքի հանդէս, 1889 (էջ 91—130) :

7. Միշտ եկեղեցի գնացէք, եւ քահանային խոստովանելու ժամանակն ձեր մեղքն մի ասէք, որ չիմանան, այլ հասարակաբար խօսեցէք:

8. Միշտ եկեղեցի գնացէք որ չլինի թէ մեր ազգն իմանայ մեր այս գործը, այլ առ երես կատարեցէք ամէն ինչ, եւ այնքան ծածուկ կացէք, որ ժամանակ գտնամք, եւ եթէ կարողացուք՝ բոլորը դարձնեմք այն հաւատքին վերայ. եւ երդուանք, որ թէ մեզ կտոր կտոր աւնէին չէինք պարտ յայտնել:

Կարապետ Մկրտիչեանի խոստովանութիւնն սապէս կարելի է համառօտել. Քրիստոս Աստուած չէ: Խաչը ոչինչ է: Հայոց մկրտութիւնը եւ միւռոնը սուտ են, հարկ է վերստին մկրտել միւռոնի հետքը (զազանի մուհրը) հանելու համար: Մարիամ կոյս չէ, այլ ապականեալ: Ոչ սուրբ կ'ընդունին եւ ոչ անոնց բարեխօսութիւնը: Պատարագ, Հաղորդութիւն⁽²⁾, Խոստովանութիւն չեն ընդունիր: Երեսնին խաչ չեն հաներ, անոնց համար ծնրադրութիւնն աւելորդ է, պահք պահելը սխալ է. ժողովոց եւ հայրապետաց կանոնները սուտ են:

Արիւվալցիք ունէին «Բանալի ճշմարտութեան» անուն վարդապետական մատեան մը, որոյ մի սակասաւոր օրինակը կը գտնուի էջմիածնայ մատենադարանին մէջ: Այս գործի

(2) Անշուշտ ըստ Հայ եկեղեցւոյ Հաղորդութիւնն ըսել կ'ուզէ, զի ինչպէս պիտի տեսնանք՝ իրենք կը հաղորդուէին

ճակատին վրայ արձանագրուած է, «Գրեցաւ ի
թուականին Փրկչին 1782, իսկ Հայոց ՌՄԼ ի
գաւառս Տարօնայ»: Այս գիրքը թէպէտ 149 էջերէ
բաղկացեալ է եւ 20 գլուխներու բաժնուած,
սակայն ձեռք անցուած այս օրինակի շատ մը
թերթերն ինկած ու հանուած եւ ինչ ինչ բա-
ռերը քերուած են. որով կարելի չէ կատարեալ
գազափար մը կազմել այս վարդապետութեանց
վրայ: Այս գործը հրատարակեց եւ թարգմանեց
անգղիերէն լեզուի, Փրոֆ. Կոնիբեր 1898ին,
յորմէ կ'ընենք հետեւեալ ամփոփումները:

Ա. Մկրտութիւնը խորհուրդ մ'է, որու են-
թարկեալք պարտին ուսանիլ, հաւատալ ու ա-
պաշխարել, եւ յետ այնու միայն ենթարկիլ
մկրտութեան. ուստի եւ ներելի չէ երեխայից
մկրտութիւնը: «Երեխայք ոչ ունին զապաշխա-
րութիւն, ոչ ունին զուսումն, եւ ոչ ունին
զհաւատ սուրբ, վասն այնորիկ ոչ է ճշմարտ
մկրտութիւն նոցա եւ փրկութիւն»: Եւ առ
այս՝ վկայութեան կը կոչէ Յիսուսի խօսքը. «Եր-
թայք յաշխարհ ամենայն, եւ քարոզեցէք զԱւե-
տարանն ամենայն արարածոց: Որ հաւատայ եւ
մկրտիցի՝ կեցցէ, եւ որ ոչն հաւատայ՝ գատա-
պարտեսցի» (Մարկ. ԺԳ. 15-16): Եւ կը յա-
ւելու. «Եթէ ոք ոչ հաւատասցէ, ապաշխա-
րեսցէ, ոչ կարէ մկրտիլ եւ արգարանալ, մաք-
րիլ ի մեղաց եւ ազատիլ ի կապանաց սատա-
նայի... որք ոչ ունին զհաւատ, զապաշխարու-
թիւն, զյոյս եւ զսէր, ոչ կարեն մկրտիլ եւ ոչ

մերձենալ ի սուրբ մարմին եւ արիւն Որդւոյն Աստուծոյ :»

Այս գործի մէջ կնքահայրը սուտ վկայ եւ աւանակ կ'անուանուի , զի նա իբր թէ երախային կողմանէ հաւստք , յոյս , սէր եւ մկրտութիւն կը հայցէ քահանայէն , մինչդեռ երեխան ատոնց եւ ոչ մէկէն գիտակցութիւն ունի : Եւ կ'առաջարկուի երեսնամեայ մկրտել միայն , որպէս կ'ընեն այժմու Մկրտչականք :

«Բանալի ճշմարտութեան»ը կը պատուիրէ երէցին , մանկան մը ծննդեան ճորջ օրը անոր տունը երթալ եւ վրան աղօթք մը կարդալ , յորում ի մէջ այլոց ըսուած է , «Խնդրեմք ի քէն , պահեա զերեխայս զայս ի չարէ եւ դիր աջ քո սուրբ ի վերայ երեխային եւ պահեա զսա յամենայն փորձութենէ Աշխարհի . . . զի անցուցէ զժամանակս իւր տղայութեան եւ եղիցի քեզ Որդւոյդ եւ Սուրբ Հոգւոյդ հաճելի , եւ հասս զսա ի Սուրբ Մկրտութիւն . . . եւ ամ զսա ի չափ ժամանակի Սուրբ Մկրտութեան . . . »

Բ . Խոստովանութիւնը եւ թողութիւնը կը դատապարտէ : «Զմեզս արանց եւ կանանց քրննել իմանալ եւ թողութիւն չնորհել՝ զոր Տէրն մեր հրամայէ ասելով . թէ՛ ո՛վ կարէ թողուլ զմեզս , եթէ ոչ մի Աստուած :»

Գ . Պաակերաց եւ ոսկիէ ու արծաթէ շինուած եկեղեցական առարկայից յարգումը կը դատապարտէ : «Էք հետեւող հօրն ձերոյ չարին զոր ետ ձեզ զօրէն իւր , այսինքն զանհաւատս

մկրտել, զպատկերս պաշտել, զարժաթ և զոսկի
ի ձեւ պատկերի... առնել և երկիրպագանել»

Դ. Սրբոց բարեխօսութիւնը կը մերժեն, և
աւելորդապաշտութիւնները կ'այսպանեն: «Դար-
ձեալ հաւատայք զուք ի բարեխօսութիւն Տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և ոչ այլոց», և առ
այս իբր վկայութիւն տայ հետեւեալ հատուածը:
«Քանզի մի է Աստուած և մի միջնորդ Աստու-
ծոյ և մարդկան, մարդն Յիսուս Քրիստոս»
(Ա Տիմ. Բ. 5), Կ'ըսէ. «Ոմանք ուրացեալ
են զպատուական միջնորդութիւն և բարեխօ-
սութիւն սիրելի Որդւոյն Աստուծոյ և հետեւեալ
են մեռելոց և մանաւանդ պատկերաց, քարից,
փայտից, ջրոց, ծառոց, աղբերաց, և այլ ամե-
նայն ունայն իրաց: որպէս առնեն և երկիրպա-
գանեն, զխունկս և զմոմս ընծայեն և զոնս
մատուցանեն, որք սոքա ամենեքեան են հա-
կառակ Աստուածութեան»:

Ե. Մարիամայ միշտ կոյս համարուելուն
դէմ կը խօսի. «Աւետարանիչք և սրբազան ա-
ռաքեալք, նաև Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս
նախ քան զծնունդ Մարիամու՝ կոյս ասնն եւ
յետ ծննդեան՝ կին կոչեն և կուսութիւն նորա
ի բաց բառնան» Արդարև Յիսուս իսկ իր
մայրը քանիցս կիև անուանած է (Յովհ. Բ. 4
և Ժ. Թ. 26), Յիսուսի շատ մը եղբայրներ ու
քոյրեր ունենալը յիշելով՝ կու տայ հետեւեալ
վկայութիւնը. «Ո՞չ սա է հիւսանն որդի, ո՞չ
մայր սորա կոչի Մարիամ, եւ եղբարք սորա՝

Յակովբոս , եւ Յովսէս եւ Սիմոն եւ Յուդա ,
եւ քորք սորա ո՛չ ամենեքեան առ մեզ են»
(Մատթ . ԺԳ . 55) :

Զ . Այս դործին մէջ ճիգ մը կայ ներկա-
յացնելու Յիսուս իրրեւ որդի մարդոյ եւ գլուխ
Եկեղեցւոյ , առանց խոստովանելու անոր Աստ-
ուածութիւնը : Քրիստոս արարած համարուած
է եւ ոչ արարիչ : Առ այս մէջ բերուած են հե-
տեւեալ վկայութիւններն . «Գլուխ ամենեցուն
Քրիստոս եւ գլուխ Քրիստոսի Աստուած » Այս-
պիսի վկայութիւն չկայ Սբ . Գրոց մէջ , կ'երեւի
թէ առ Կորնթացիս Ա . Թղթոյն ԺԱ . Յի «Գլուխ
կնոջ՝ այր եւ գլուխ Քրիստոսի՝ Աստուծոյ» խօս-
քին վրայ ձեւուած է :

«Քրիստոս մեռաւ եւ Աստուած յարոյց զնա
ի մեռելոց» ըսած է . սակայն այսպիսի խօսք
չկայ Սբ . Գրոց մէջ :

«Յիսուս Քրիստոս որ հաւատարիմ է ա-
րարչի իւրոյ որպէս եւ Մովսէս յամենայն տան
նորա» (Եբր . Գ . 2)

Աշխարհի վախճանին մասին կ'ըսէ , «Հայր
երկնաւոր , Աստուած ճշմարիտ , ոչ յայտնեաց
զորն դատաստանի որդւոյն իւրոյ սիրելւոյ , որ-
պէս եւ ասէ վասն կատարածի աշխարհի թէ՛
ոչ ոք գիտէ , ոչ հրեշտակք յերկինս , եւ ոչ
Որդի , բայց միայն Հայր » Ակնարկելով Մարկոսի
(ԺԳ . 32) խօսքը , եւ ասով ալ ցոյց կու տայ
թէ՛ Յիսուս որդի Աստուծոյ է եւ ոչ Աստուած :

Գործիս առաջին էջին մէջ իսկ ըսուած է

«Տեառն մերոյ Յիսուսի՝ որդւոյն հօրն երկնաւորի») Գաւանանքի մասին ըսուած է, «Սոստովանիմ եւ հաւատամ, պաշտեմ եւ երկիրպագանեմ զՀայր Աստուած, եւ զՈրդին միջնորդ եւ բարեխօս եւ Սբ. Հոգին բաշխող շնորհաց մեզ հաւատացելոցս»

Է. Հոգին Սուրբ ներկայացուած է իբր Աստուծոյ հոգին եւ ոչ անոր հաւասար անձնաւորութիւն:

Գործիս մէջ ստէպ կ'ըսուի «Հոգի Հօրն երկնաւորի» Ըսուած է նաեւ «Առնուլ զսուրբ մկրտութիւն հոգւոյն Հօրն երկնաւորին»

Ի մի բան ըստ այս գործին՝ Յիսուս Աստուծոյ զաւակն է, իսկ Հոգին Սուրբ անոր հոգին է, բայց ասոնք Աստուած չեն եւ ոչ ալ հաւասար հօր՝ որ արարիչ է:

Ը. Եկեղեցւոյ խորհուրդներն երեք են, Ապաշխարութիւն, Մկրտութիւն, եւ Հաղորդութիւն որք կատարեալներուն տրուելու են եւ ոչ թէ՛ երախայից, անապաշխարողաց եւ անհաւատից:

Թ. Ըստ այս աղանդաւորաց պատուիրանք Յիսուսի Քրիստոսի վեց են, ուսումն, ապաշխարութիւն, հաւատ, մկրտութիւն, հաղորդութիւն, սէր՝ որ է գլուխ ամենեցուն:

Ժ. Երեխաներն անմեզ կը ծնին, կ'ըսէ, եւ անոնց նախամարդոցմէ ժառանգած սկզբնական մեղքը կը մերժէ: «Երախայք որք ծնին ի մարցն իւրեանց՝ ոչ ունին զմեզս, զսկզբնական եւ ներգործական»

ԺԱ. Մարդոց հոգւոյ փրկութեան համար կարեւոր են ամաշխարութիւն, ուղիղ դաւանանք, մկրտութիւն եւ հաղորդութիւն :

«Բանք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որք փրկեն զմարդն՝ են չորք, Ապաշխարութիւն, Ուղիղ դաւանութիւն, Սբ. Մկրտութիւն, եւ Սբ. պատուական մարմին եւ արիւն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի :»

ԺԲ. Դրոշմը, կարգ քահանայութեան, վերջին օծումն եւ պսակի արարողութիւնը անհրաժեշտ չեն համարիր : «Դրոշմն, կարգ քահանայութեան, վերջին Օծումն եւ Պսակն ոչ են փրկութիւն հոգւոյ մերոյ, այլ են անհարկ եւ ոչ հարկաւորք :»

Քահանան պէտք է լինի այր առաքինի եւ բարեպաշտ, եւ այդպէս վկայուելու է իշխանաց եւ ժողովրդեան կողմանէ առաջի Եպս.ի, եւ յետ ազօթից եւ ընթերցուածոց Եպիս.ն երիցս կը փչէ անոր երեսն ըսելով՝ «Ահա փշումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի բացցէ զմիտս քո, ով սիրելի որդեակ իմ, եւ զօրացուսցէ զքեզ ի գործս քո :» Եւ քառասուն օր Աւետարան կարդալով՝ իսկապէս կ'առնու զՍբ. Հոգին :

ԺԳ. Սբ. ժողովոց եւ նուիրապետութեանց օրէնսդրութիւնն ու կանոնները կը մերժէին : «Նոքա են սնօրինողք սուտ օրինաց» կ'ըսէ :

Այս ամէնէն կ'եզրակացնենք թէ, այս ազանդաւորներն եւրոպական այժմու Բողոքականութենէ շատ աւելի յառաջ կ'երթային իրենց

մերժումներուն մէջ, Իրենց մէջ կը գանուէին տարբեր կերպով խորհող ու աւելի արմատականներ, որպէս ստիպեն մեզ հաւատալ անոնցմէ ոմանց խոստովանութեանց մէջ դիտուած տարբերութիւնները:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Գ Ր Ղ Ր Ղ Ա Շ Ո Ւ Ք Ի Ն Ա

Տեսանք՝ թէ ինչպէս Փոքր Ասիոյ մէջ ծնունդ առնող ու ապրող քրիստոնէական զանազան աղանդներ, ընդհանրապէս իրարմէ սերած, յանգած են Արեւմտեան և կամ Արեւելեան Բողոքականութեան:

Պաւղիկեան եւ Թոնդրակեան աղանդաւորաց հալածանաց դարերուն, անոնցմէ անոնք որք իրենց հալածիչներու դիմադրելու համար Հագարացոց մերձեցան, ու անոնց պաշտպանութեան տակ մտան (որպէս Վլիթ ոստիկանին, Եզիտ Բ. ամիրապետին, եւն.), առին անոնց անուններն ու առ երեւոյթս անոնց կրօնն, ու նոյն իսկ իրենց զաւակաց ուսուցին անոնց Սբ. Գիրքը, ըստ Յովհ. Օձնեցոյն, որպէս տեսանք (էջ 19) եւ Հագարացոց կոթնած կ'ընէին ամէն կարգի անօրէնութիւններ, որպէս Սմբատ աղանդաւորն, ըստ Իմաստասէր հայրապետին լկայութեան՝ զոր յիշատակեցինք: Նոյն իսկ

գուցէ այն ժամանակէն սկսեալ՝ Թլփատութիւնն ընդունեցին՝ պահելով իրենց աղանդը :

Ահա այս անուանաբար խաւամացած աղանդաւորներն են , որք կ'ապրին բովանդակ Հայաստանի մէջ , եւ ճանչուած են Գրգըրպաշ անուան տակ : Ասոցմէ են անշուշտ Հայր Պօղոս Վ . Մէհէրեանի⁽¹⁾՝ Խնուսոյ , Պուլանխի և Մանազկերտի կողմերն 1773ին տեսած՝ Մանմեսականացած հայազգի Մանիֆեցիներն , որք Քրդաց հակառակորդներ էին , եւ իրենց ցեղակից Հայոց բարեկամ :

Գրգըրպաշներն՝ ինչպէս պիտի տեսնանք՝ Թոնդրակեցւոց եւ անոնցմէ սերող Արխավայւոց նման Քրիստոնէական երեք խորհուրդները սկըզբամբ ունին , թէպէտ Մկրտութիւնը Թլփատութեան փոխած են , սակայն պահած են Խոստովանութիւն — Ապաշխարութիւն և Արձակում — Հաղորդութիւն : Ունին նախնի Քրիստոնէից նման սաղմոսերգութեամբ գիշերային հսկումներ , պահած են Քրիստոնէական ինչ ինչ տօներու յիշատակն ու պահեցողութիւնը , ունին նուիրական գաւազան (Իսրայելացւոց ահարոնեանն եւ Քրիստոնէից հովուականն) , ոմանք Մանիքեցւոց նման կը հաւատան հոգեփոխութեան⁽²⁾ :

(1) «Կենսագրական պատմութիւն» ձեռագիր ի Վենետիկ . յիշատակեալ Հ. Բ. Սարգիսեանէ :

(2) Յորմէ կը հետեւի թէ՛ Պաւղիկեանց եւ Թոնդրակեցւոց համար յիշատակուած հոգեփոխութիւնը բոլորովին անհետացած չէր անոնց մէջ :

վերջապէս ընդունած են Ալէվի իսլամաց ինչ ինչ հաւատալիքն ու սովորութիւններն :

Գրգըլպաշներն թուով մէկ միլիոնը կ'անցնին⁽³⁾, երկրագործ ու կենդանաբոյժ ժողովուրդ մ'են, բացառաբար առուտուրով կը զբաղին, ընդհանրապէս բարձունքներու վրայ եւ ամայի վայրեր կղզիացած կ'ապրին, հետեւանք իրենց երբեմնի կրած հալածանաց :

Կառավարութիւնը անոնց որեւէ քաղաքական պաշտօն ու ընկերական գործ չյանձնէր, զանոնք հերձուածող Իսլամներ կը համարի, և իբր անարգ ցեղ մը կը նկատէ. առ այդ բազմիցս նոյն իսկ հալածանաց ենթակայ եղած են⁽⁴⁾ : Երբեմն իբր ոչ Իսլամ անոնցմէ զօրք ալ չէր առնուեր, սակայն ապա զանոնք իսլամացնելու մտօք սկսուած է առնել :

Պիտի քննենք այժմ Գրգըլպաշներու ազանդը, իրենց վարդապետութիւններն եւ սովո-

(3) Սեբաստիոյ վիլայէթին մէջ շուրջ 350,000 են եւ իրենց զլխաւոր կեդրոններն են Տիվրիկ, Թօնուս, Երլտզէլի, Զառա, Հաֆիք, Զիլէ, Մէճիտ էօղլու, Հաճիրէօ, Մամուրէթ իւլ Ազիզ վիլայէթի մէջ 300,000 են՝ զլխաւորապէս Տէրսիմի եւ Մալաթիոյ սանճագններն, Էրզրումի վիլայէթին մէջ 100,000էն աւելի են, զլխաւորապէս Բարեբղի, Բղիլի, Դերջանի գազաններն, Էնկիւրիւի վիլայէթին մէջ 100,000ը կ'անցնին, կան նաեւ Պիթլիզի եւ Տիարպէթիլի վիլայէթներուն եւ Սամսոնի սանճագին մէջ :

(4) Սուլթան Սէլիմ Ա. ի ժամանակ, Սուլթան Մահմուտի օրով (1825) եւ Սուլթան Ազիզի իշխանութեան սկիզբները (1864) հալածանաց ենթարկուած են :

բուժիւնները, Մենք այս հարցի գրեթէ առաջին հրատարակիչն ըլլալնուս՝ հաւանաբար ունինք շատ մը թերուժիւններ, գուցէ և սխալներ, սակայն քաղցր է մեզ յուսալ թէ՛ հմտագոյնները ներողամիտ պիտի գտնուին եւ պիտի ջանան սրբագրել ու ամբողջացնել մեր ձեռնարկը :

Թշխասուքիւն . — Գրգըլպաշները Մկրտուժիւն չունին, կը թլփատուին : Ըստ ոմանց սա առ ահի կը կատարեն եւ ոչ սկզբունքով, կ'ընդունին սակայն զայն, զի Քրիստոս իսկ թլփատուեցաւ, կ'ըսեն :

Թլփատութեան արարողութեան ծախսը ⁽⁵⁾ կը հոգացուի պապալրդ կամ ֆիրվա ⁽⁶⁾ անուանեալ բարեկամի մը կողմանէ, որ Քրիստոնէից մկրտութեան կնքահայրին կը համապատասխանէ : Մանուկը թլփատութեան պահուն ֆիրվայիւ գիրկը կը գտնուի, ինչպէս Քրիստոնէից մէջ Մկրտութեան առթիւ երեխան կը մնայ կնքահօր գիրկը : Թլփատութիւնը տեղի կ'ունենայ առաջին մանկութեան ատեն, մերթ աւելի ուշ, ընդհանրապէս կատարուելով սակայն մինչ 15 տարեկանին : Անոնց մէջ չթլփատողներ ալ կը գտնուին :

Գրգըլպաշները Հայոց ֆիրվայուքիւնը կ'ընդունին, սակայն երբէք Իսլամացը : Քիրվայու-

(5) Թլփատութեան վարձք, թլփատեալ մանկան զգեստ, եւ անոր տան տղայոց եւ նոյն իսկ մերթ մեծերուն նաւերներ :

(6) Թուրք Գրգըլպաշներն ընդհանրապէս Դ-Դ-Էէ կ'ըսեն, իսկ Քիւրտերը Կէրէ :

Թեամբ ընտանիքներն իրարու կը կապուին ու մեծ բարեկամներ կը դառնան: Գրգըլպաշ աշխրէթներու մէջ կոխներու ու արիւնհանգութեանց վերջ տալու համար՝ իրարու մէջ քիրվայութիւն մը յառաջ կը բերեն: Քիրվայութեամբ կապուած ընտանիքներն իրարու աղջիկ չեն տար՝ նման Հայոց կնքահայրերու եւ սանահայրերու ընտանեաց:

Մուսահիպուքիւն. — Սմէն այր Գրգըլպաշ պարաի ունենալ իր խորհրդական ընկերը՝ մուսահիպը: Մուսահիպներն ամէն պարագայի մէջ իրարու խորհրդական, աջակից ու օժանդակներ են, եւ զորս աշնա, ու ճանիկ եւս կ'անուանեն:

Մուսահիպութեան ընտրութիւնն ընդհանրապէս 15 տարեկանին տեղի կ'ունենայ, եւ երբեմն աւելի ուշ:

Մուսահիպի ընտրութիւնը մասնաւոր արարողութեամբ տեղի կ'ունենայ: Երկու մուսահիպութեան թեկնածու ընկերներ՝ վղերնին թաշկինակ մը կը կապեն, անոնց երիցագոյնը միւսին կապած թաշկինակի օղակէն կը բռնէ, իսկ բանպերը⁽⁷⁾ երիցագոյնին թաշկինակի օղակէն բռնելով՝ զայն *skskhin*⁽⁸⁾ առջեւ կը տանի, ուր ա-

(7) Բ-հ-դ-է-ն (առաջնորդ) ասոնց երէցներու (տէտէ) օժանդակներն են, եւ կը ըմբռնուին սանահիպներէ կողմէն տարկաւագաց:

(8) Տե-տ (երէց) մեր քահանայից տուած տե-տե բառին աղաւաղեալը կը կարծուի:

նոնք ծունկ կը չոքին՝ աջ ձեռքերնին տէտէին ծունկին վրայ դնելով : Տէտէն անոնց խրատական մը կը խօսի , բացատրելով իրարու հանդէպ ամէն պարագայի օգնելու ու մինչև մահերնին իրարու հետ իբր եղբայր ապրելու պարտականութիւննին : Երիցս խոստում կ'առնէ ուխտերնուն հաւատարիմ մնալնուն , ներկաները վկայ կը կոչէ , ու աղօթքով մը արարողութիւնը վերջ կը գտնէ , եւ Րահպէրը զանոնք իրենց տեղը կը տանի :

Մուսահիպներու երիցագոյնը կենդանի մը՝ (ընդհանրապէս ոչխար կամ գառ) կը զենու , իսկ կրտսերագոյնը պտուղներ կը նուիրէ հանդիսականաց սեղանին :

Այս արարողութեան առթիւ մուսահիպներու վիզը կապուած թաշկինակներն իրենց համար նուիրական կը համարուին , զայն կը պահեն ու խոստովանութեան առթիւ մէջքերնին կը կապեն :

Կիները մուսահիպ չունին , իրենց ամուսիններու մուսահիպներու կիները՝ իրենց քրոջ պէս կը յարգեն : Երկու մուսահիպներու կիներն իրարու հետ մեծ բարեկամներ կ'ըլլան :

Մուսահիպներէ մին օտար երկիր երթալուն՝ իր կնոջ եւ ընտանեաց պաշտպանութիւնը կը յանձնէ իր մուսահիպին :

Մուսահիպներէ միոյն մահուամբ անոր առանձին մնացած ընկերն իրեն համար ուրիշ մուսահիպ մը կ'ընտրէ . ընդհանրապէս իրեն պէս

ընկերը կորսնցնող մը, եւ կամ մեռնող ընկերոջ զաւակը, եթէ 15 տարեկանի մօտաւոր հասակ մ'ունի:

Մուսահիպներու ընտանիքներն իրարու ազջիկ չեն տար, քիրւաներու ընտանեաց նման:

Կը կարծենք թէ՛ Քրիստոնէական հին ազանդներուն մէջ՝ այժմու Գրգըլպաշներու մուսահիպութեան պէս բան մը գտնուելու է:

Սոստովանութիւն. — Գրգըլպաշներու երէցները (տէտէ, սէյիտ) պարբերաբար կ'այցելին իրենց ծուխերը, զանոնք խոստովանցնելու եւ ապաշխարութեամբ մաքրագործելու համար: Խոստովանութիւնը թրքախօս Գրգըլպաշները կ'օրիւրակէ վե սօրուրնաֆ կ'անուանեն:

Սոստովանցնելու համար շրջող տէտէն իրեն հետ կ'ունենայ բահպեր (առաջնորդ) անուանեալ օժանդակ պաշտօնեայ մը (սարկաւազ): Բահպէրը՝ մուսահիպ զոյգերը առանձին առանձին առնելով՝ զանոնք իրենց գործոց մասին կը հարցաքննէ, եւ նկատելի յանցանաց համար զանոնք սեհեին կ'առաջնորդէ, որոյ առջեւ տեղի կ'ունենայ հրապարակային խոստովանութիւն մը՝ նման նախնի Քրիստոնէից: Սա աւելի դատաւարութիւն մ'է, ի ներկայութեան համայնքի երիցագոյն ու կարեւոր անդամոց եւ նախագահութեամբ տէտէին:

Բահպէրի այդ ժողովին տարած զոյգերը՝ իրենց մէջքը կապած ըլլալու են մուսահիպութեան առթիւ վզերնին կապած թաշկինակնին:

Մեղաւոր զոյգը աէտէին ու ապա ներկաներու ձեռքը համբուրելէ ետք՝ անոնց առջեւ կը կենայ ոտից վրայ . անոնք բոկոտն են և աջ ոտքերնուն բթամատը ձախ ոտից վրայ դրած : Տէտէն կը հարցաքննէ զանոնք իրենց վարուց , բարուց , գործոց եւ ծանօթ յանցանաց մասին , ի հարկին դիմելով ներկաներու վկայութեան , եւ կը տնօրինէ պէտք դատած պատիժներն :

Սոստովանութիւնն ընդհանրապէս տարին մէկ անգամ տեղի կ'ունենայ եւ հինգշաբթի գիշերները (ուրբաթ լուսնալիք) , սակայն գիւղերուն մէջ գտնուող տէտէներու փոխանորդները (պապա՝) ձմեռնային եղանակին՝ հինգշաբթի գիշերները կը հաւաքեն ժողովուրդը , եւ անոնց իրարու հետ ունեցած խնդրոց մասին քննութիւն կ'ընեն , կը հաշտեցնեն եւ նոյն իսկ մերթ պատիժներ կը տնօրինեն :

Կանանց համար խոստովանութիւն չկայ , և անոնց յանցանաց պատասխանատու են իրենց այրերը :

Ապաշխարութիւն . — Սոստովանահայր կրօնաւորն իրեն դիմողին մեղաց համաձայն պատիժներ կը տնօրինէ եւ տուգանքներ կը սահմանէ : Ընդհանրապէս ի գործ դրուած պատիժներն են՝ յանդիմանութիւն , ապտակում , ժաշխաւն , վզէն քար կախելով ոտքի վրայ կեցնել ժամերով ու օրերով , աղքատաց ողորմութիւն տալու , սրբաւայրերուն դրամական կամ այլ նուէրներ ընելու հարկադրել :

Երզնկայի կողմերը շատ անգամ տէտէներն
ապաշխարողին Վազաւեր գիւղի զանլը օճախ
անուանեալ սրբավայրը երթալ կը պատուի-
րեն, նա այդ ուխտավայրին նուէրներ ընելով
հոգին կը փրկէ :

Տեճեներն ու բահպեհները ապաշխարողաց
տունը չեն երթար մինչեւ որ անոնք արձակ-
ման չարժանանան : Ժողովուրդն ալ ապաշխա-
րողին հետ իբր օտար կը վարուի . ապաշխա-
րողը կրօնական հաւաքումներու չկրնար մաս-
նակցիլ :

Գրգըլպաշներու մէջ ամէնէն մեծ մեղք հա-
մարուած են արուազիտութիւնը եւ կին ար-
ձակելը : Կնաթողը 7 տարի իր համայնքին հետ
հաղորդակցութենէ կը դադրի , տեճեն զայն չկրը-
նար ընդունիլ :

Ուրիշի կնոջ հետ յարաբերութիւն ունենալն
ալ մեղք է , նամանաւանդ օտարազգիի մը հետ :

Ապաշխարութեան սկզբունքն է նախ իր
հասուցած վնասը հատուցանել , վնասեալ ան-
ձանց կողմանէ ներողամտութեան արժանանալ ,
եւ զղջալ : Հատուցումի դժուարին պարագանե-
րուն խնդիրը կը կնճոտի . զոր օրինակ , եթէ
մէկը ուրիշի մը կնոջ հետ յարաբերութեան մտած
է՝ սէտք է որ անպատուեալ ամուսինի նե-
րողութեան արժանանայ , որ շատ անգամ առ
այդ խստապահանջ կ'ըլլայ , կարեւոր գումար
մը կը պահանջէ , ևն . :

Հայհոյողներուն պատիժն է լեզուն այրել ,

որ սակայն ընդհանրապէս ուրիշ պատիժով կը փոխարինուի :

Արձակում . — Յետ խոստովանութեան և ապաշխարութեան տէտէն կը հարցնէ զոյգերուն՝ ի ներկայութեան համայնքի ծերոց ժողովին , «Ամէն ոք գոհ ըրի՞ք , հատուցի՞ք ձեր հասուցած միտաները , գոհ ըրի՞ք դժգոհներն , արդա՞ր էք խղճերնուդ առջեւ , ամէն մարդու հետ հաշտ է՞ք :» Եթէ Այո պատասխանեն և առ այդ բանալէրները ու ներկայք վկայեն՝ հրաման կ'ընէ անոնց պառկիլ : Զոյգը երեսն ի վար կը տարածուի տէտէին առջեւ , որ իր նուիրական գաւազանով 12 փոքր հարուածներ կու տայ անոնց իւրաքանչիւրին , և զանոնք արձակեալ կը հոչակէ :

Յաջորդ հինգշաբթի երեկոյները տէտէն և կամ անոր փոխանորդը (պատան), յետ հրապարակային հարցութորձի , երեքական հարուած կու տայ միեւնոյն կերպով պառկած զոյգերուն՝ Ալլահ , Մուհամմէտ , Ալի ըսելով(1) :

Երբ մուսահիպներէ մին բացակայի , միւսն իրեն նման անընկեր մնացողի մը հետ կը ներկայանայ տէտէին՝ արձակում ստանալու համար :

Աղօթք . — Գրգըլպաշներն երբեք Իսլամաց պէս չեն աղօթեր , չեն երկրպագեր : «Նամազը աւելորդ է ,» կ'ըսեն . սակայն երբ Իսլամաց մէջ գանուին , առ ահի անոնց կը հետեւին :

(1) Գուցէ նախարար յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ կ'ըսուէր , ու ապա Իսլամական ձեւն առնելով այսպէս փոխուած է :

Գրգըլլպաշներն ապսկս չեն առներ և կ'ըսեն թէ «Զուրէն անցած ատեննիս ապսկս կ'առնենք,» այսինքն այն ատեն ստիպեալ կ'ըլլան ոտքերնին թրջել :

Գրգըլլպաշներու գիշերային կրօնական հրակումները Զիբր կ'անուանին, և անոնց սկսելէ անմիջապէս առաջ ձեռքերնին կը լուանս Այս առթիւ՝ Հաղորդութեան համար զենեալ ոչխարի ճարպով պատրաստուած պատրոյզներով՝ ճրագ մը կը վառեն մասնաւոր ամանի մը մէջ, որ աղօտ լոյս մը կու տայ. որով և այս գիշերային կրօնական հաւաքումները կէս մութի մէջ տեղի կ'ունենան նման մեր Աւագ Հինգշաբթիի գիշերային հսկումին (Լացի գիշեր) : Այս ճրագը *skskին* քով կը գտնուի, զայն վառելու պաշտօն ունեցողը *skjիմի* (լուսարար) կ'անուանի :

Այս ճրագը վառելէ ետք՝ տէտէն աղօթքով մը արարողութեան կը սկսի, զոր Ալլահ, Ալլահըսելով կը կնքէ, եւ քնարի (սազ) ընկերակցութեամբ սաղմոսերգութիւնք կը սկսին : Գնարերգակները զաֆլր (սաղմոսերգու) կ'անուանին : Սաղմոսերգուներու գլխաւորն է տէտէն, որոց կ'ընկերակցին բահպէրները, եւ համայնքին պապաները (տէտէներու փոխանորդը) :

Այդ միջոցին ժողովուրդը իր մեղաց վրայ կը խորհի ու կը զղջայ :

Այդ սաղմոսերգութիւններով զԱստուած կը փառաբանեն, մարգարէներն և մասնաւորապէս Մովսէս, Դաւիթ, Յիսուս, Ալի ու ապա այս

վերջնոյն սահիւյ անուանեալ 11 յաջորդները⁽²⁾ կը գովարանեն :

Գրգըլպաշներն այս եղանակաւ պաշտօն մատուցանելնուն համար ինքզինքնին Դաւիթ մարգարէի հետեւակ կը դաւանին :

Սաղմոսերգութեանց կը յաջորդէ աղօթք մը, եւ կը սկսի բուն զիջը՝ որ կը կայանայ Աստուծոյ, մարգարէից անունները տալով իրանի շարժումներ ընելու մէջ՝ զոր ճարկա (ալիք) կ'անուանեն : Այս շարժումները երթալով կը սաստկացնեն և ոմանք իբր հետեւանք կը մարին իսկ : Այդ կրօնական շարժումներու միջոցին շատ անգամ տէտէն նուիրական գաւազանը կ'ունենայ ի ձեռին :

Այս շարժումներէ ետք աղօթք մը կ'արտասանէ տէտէն, և ապա Մուհամմէտի Միրան երթալը կ'երգեն ոտքի վրայ : Այս միջոցին սագաները (մատուակ) ի ձեռին ունեցած դաւաթ մը օշարակին քանի մը կաթիլը ճրագին առջեւ թափելէ ետք՝ հանդիսականաց կը հրամցնեն զայն, որք մէկ մէկ ումպ կը խմեն : Ապա ճրագին առջեւ խոնարհութիւն ընելէ ետք՝ շրջա-

(2) Հասան, Հիւսէին, Ձէյնէլ Ապէտին, Մուհամէտ Պագիր, ձաֆէր Սատրգ, Մուսայի Գասրմ, Ալի Ռիզա, Մուհամմէտ Թագի, Ալի Նագի, Հասան Ասկիրի, Մուհամմէտ Մէհտի, որք խալիֆայութիւնը վարած են Հէֆէթէ 37էն մինչ 266 : Մէհտին անյայտացած ըլլալուն ցեղը գոյութիւն չունի, ուստի ոչ որ կրնայ անոր յաջորդել, այդ թուականէն խալիֆայութիւնը բարձուած է, կ'ըսեն :

նակ կը դառնան աղօթելով . ու հսկումը վերջ կը գանէ :

Այս հսկումներու ղեկավարը կ'ոգնի կ'անուանեն՝ որ մինչեւ վերջը ոտքի վրայ կը մնայ :

Հսկումներու միջոցին՝ պաշտամունքի տան շուրջ բոլորը պահապաններ կը դնեն , օտարներու մուտքը արգելելու համար :

Մուսահիպ չունեցողները չեն կրնար զիբրի ներկայ գտնուիլ , սակայն մուսահիպին բացակայ եղողները կը գտնուին : Կիներէ երեք ներկայացուցիչներ կրնան միայն զիբրին ներկայ գտնուիլ , որք ամուսնացեալ և 40 տարեկանէն մեծ ըլլալու են : Անոնց մին տեղին քով կը կենայ , մին զաֆրներուն և միւսը կ'ոգնին և անոնց կ'օժանդակեն : Միւս կիներն խմբովին հետի կը մնան զիբրի մասնակցող խումբէն :

Այս հսկումը վերջ գտածին պէս տեղին , զաֆր , կ'ոգնի , պահապանք , և ներկայ գրանուող երեք կանայք՝ նախագահին ձեռքը կը համբուրեն , օրհնութիւնը կ'առնեն ու կը հռանան :

Զիբրէն վերջ՝ երբեմն տեղի կ'ունենայ Հաղորդութեան խորհուրդը :

Հաճոյից հաւաքումներ . — Կրօնական հրահանումներու հետ շիոթելու չէ հաճոյից հաւաքումները , ուր սազով կէս կրօնական բանաստեղծութիւններ կ'երգեն , և զինի ու օղի կը գործածեն և աղանդերներ կ'ուտեն : Շատ անգամ՝ ամէն մէկ գաւաթ սուրբի մը յիշատակին կը խմեն :

Գինին միշտ երկիւղածութեամբ կը խմեն , երկու ձեռքով բռնելով զաւաթը , ինչպէս կ'ընեն մեր քահանայք սկիհր :

Գինին ամէն տեղ դիւրութեամբ ձեռք չանցնեն ինուն կը գործածեն շատ անգամ :

Ինճե Խոչու եւ զարապարախի ըսուած Գըզըլպաշներն աւելի ոգելից ըմպելի կը գործածեն :

Այս գիշերային կրօնական ու կէս կրօնական հաւաքումներուն՝ օտարները խառնակեցական արարքներ կը վերագրեն , իբր թէ անոնք ճրագները մարելով հանդիպող կնոջ հետ կը պառկին , ու այդ առիթներէ ծնած զաւակները սուրբ կը համարին : Ասոնք զրպարտութիւններ են :

Հաղորդութիւն (լոգոս) . — Զիբրե մը վերջ տեղի կ'ունենայ Հաղորդութեան խորհուրդը :

Սոստովանութեամբ եւ ապաշխարութեամբ մաքրուելով՝ արձակման արժանացողներն եւ մինչ և 15 տարեկան եղող տղայները կ'արժանանան Հաղորդութեան :

Շատ անգամ պաշտօնական Հաղորդութեան խորհուրդը տեղի կ'ունենայ Արարական Մուհարրէմ ամսուն 10րդ օրը , ուրիշ օրեր ալ կըրնան կատարուիլ եւ ընդհանրապէս կը սկսին կէս գիշերէն ետք :

Հաղորդութեան խորհուրդը կը կատարուի բաղարջակերութեամբ եւ դառնակերութեամբ :

Հաղորդութեան ծառայելիք հացի ալիւրը կ'օրհնէ skskն , եւ կը յանձնէ պատրաստութիւնը այն տան տիկինին՝ որոյ տան մէջ տեղի

պիտի ունենայ Հաղորդութեան խորհուրդը :

Զանգուած խմորը առանց խմորման ենթարկելու, նուրբ թերթերու կը վերածեն ու կ'եփեն, նման մեր եկեղեցական մասին : Այդ հացը Հաղորդութեան սեղանին վրայ կ'օրհնուի skskին կողմանէ եւ կը բաշխուի սեղանին մասնակցողաց :

Զենուելիք ոչխարը զոր քերճիման (թարգման, միջնորդ) կ'անուանեն՝ գոնէ մէկ տարեկան ըլլալու է : Աղքատները կրնան ուլ մը եւ կամ աքլոր մը զոհել՝ անոնց վիզէն խնձոր մը կախելու պայմանաւ :

Զոհելի կենդանին կ'օրհնեն՝ որպէս նաեւ զայն խաշելու յատուկ ջուրը, զայն աղելիք աղը (նման մեր մատաղին), եւ սեղան զալուն անգամ մը եւս աղօթք կը կարդացուի անոր վրայ :

Տէտէն ապա հացի պատառի մը վրայ՝ պատառ մը զոհուած գառնէն դնելով՝ կու տայ հաւատացեալներուն իւրաքանչիւրին, որք ձեռքը համրուրելով՝ պատառը բերանին կը դնեն : Ապա տէտէն կ'արտօնէ ներկաներն անկէ ուտելու :

Հաղորդութեան համար պատրաստուած հացէն երբեք օտարներուն չեն տար, և ոչ ալ զոհէն : Այդ սեղանին վրայ ուրիշ հաց ալ կըրնայ ուտուիլ՝ երբ մասնաւոր պատրաստուած անխմոր հացը պակսի : Գառնէն զատ այլ կերակուրներ ալ կրնան ուտուիլ. շատ անգամ փիղալ ալ կը պատրաստեն :

Կիները զատ սեղան կը նստին լողման ուտելու համար : Այդ սեղանին կրնան ընկերանալ այն կիները , որոց ամուսինները լողման ուտելու համար պատրաստուած կը համարուին :

Հաղորդութեան խորհուրդին առթիւ ջուրէն զատ ուրիշ ըմպելի չգործածուիր :

Հաղորդութեան խորհուրդին օտարները ներկայ չեն կրնար գտնուիլ :

Զոհուած կենդանւոյն արիւնը , աղիքներն ու ոսկորները կը թազեն , անոր ճարպով կը պատրաստեն գիշերային հսկումներու ատեն վառուած պատրոյգները : Զոհին գեղմը բահպէրներուն կը տրուի :

Հաղորդութեան սեղանին ծառայողները նազիպ կ'անուանին , որք այր կ'ըլլան , նոյն իսկ կանանց սեղանին համար : Նազիպները կոզմի կողմանէ կ'անուանուին :

Զոհ . — Իսլամաց զոհի տօնին (Գուրպան պայրամի) զոհ չեն ընել , սակայն երբ քաղաքաց մէջ գտնուին՝ առ ահի այդ տօնը կը կատարեն :

Փափաքի մը յաջողութեան համար զոհեր կ'ընեն քեֆֆեներու եւ սրբավայրերու մէջ , և միւսը ազքատաց կու տան : Զոհուած կենդանին որչափ որ արժէքաւոր ըլլայ՝ զոհը այնչափ յարգի կը համարուի :

Անդամ մը քիչ շատ զարգացեալ Գըզըլպաշի մը ըսի թէ այդ զոհերը Աստուծոյ հաճոյք պատճառելու համար կ'ընէ՞ք : «Ո՛չ ,» ըսաւ ,

«աղքատաց հաճոյք պատճառելու համար :»

Նուիրական գաւազանը . — Գրղըրլպաշները կը յարգեն եւ գաւազան մը զոր առա կամ եւշիյ skjնիկ կ'անուանեն , եւ այս հաւանականաբար Ահարոնեան գաւազան է : Այս գաւազանները հոտաւէտ կեռասենիի (մահալէպ) ծառի փայտով կը պատրաստուին եւ շուրջ 75 հրդմ. երկարութիւն ունին , ընդհանրապէս գլանաձեւ ուղիղ փայտ են , երբեմն ալ վերին մասը երկճիղ է կամ մեր վարդապետաց գաւազաններու նման այդ վերին մասերը կորութիւններ կը գծեն :

Նուիրական գաւազանները կը գտնուին ուխտատեղիներն եւ գիւղերու պապաներու (sk-skներու փոխանորդ) քով : Արձակման առթիւ այն գաւազաններով հարուածներ կու տան ինչպէս տեսանք : Երդումի համար ալ երեւան կը հանեն զայն : Տղէտ հաւատացեալք երբեմն գործի մը յաջողութեան համար նուիրական գաւազանին պահարանին առջեւ մոմ կը վառեն . խելահասներն այս ու ասոր նման աւելորդապաշտութիւնները կը քննադատեն իբր իրենց սկզբունքներուն հակառակ : Նուիրական գաւազանի գործածութենէն ետք կը լուան զայն , վրան 12 թաս ջուր լեցնելով . այդ ջուրն իբրեւ օրհնեալ կը խմեն , վրանին կը սրսկեն , հիւանդաց իբր դարման կը գործածեն զայն : Գաւազանը շորցընելէ ետք իր պատեանին մէջ կը դնեն եւ իրենն յատուկ պահարանը կը գետեղեն :

Աղօրատեղի . — Գրղըրլպաշները մասնաւոր ա-

ղօթատեղիներ չունին : Կառավարութեան կողմանէ կարեւոր գիւղերու մէջ շինել տրուած նաւիկները չեն յաճախեր , իսլամական ըլլալնուն համար : Մերթ իրենց զաւակաց ձեռքով անոնց մէջ քար նետել կու տան , որով քարերու կոյտեր կը պարունակեն անոնք : Երբեմն ալ զանոնք իրր շտեմարան կը գործածեն եւ կամ անոնց մէջ կենդանիներ կը պահեն :

Անգամ մը անոնցմէ մէկին հարցուցի թէ ինչո՞ւ այդ մղկիթներուն մէջ չեն կատարեր իրենց կրօնական արարողութիւնները : Պատասխանեց թէ «Աստուած մեծ է , այնպէս չէ՞ :» «Այո,» ըսի : «Ուրեմն ի՞նչպէս կ'ուզես որ այդչորս պատերուն մէջ սղմի . . .» «Բայց Աստուած ամէն տեղ է ,» ըսելու՝ պատասխանեց , «Ուստի եւ մեր տուներու մէջ ալ է , ուր կը կատարենք մեր պաշտամունքը :»

Գրգըլպաշներն իրենց կրօնական հաւաքումները տուներուն մէջ կը կատարեն , եւ կամ իրենց ուխտատեղիներու (թեֆե) սրահներուն մէջ :

Աղօթատեղիներուն մէջ Իսլամաց նման դպրէ չունին , եւ ոչ ալ Հայոց պէս արեւելք կը դառնան . «Տէսէն ո՛ր կողմ որ նստի , հոն է դպրէն ,» կ'ըսեն , այսինքն այն կողմը կը դառնան : Տէսէները սրահի մը մտից դրան աջ կողմը կը նստին ընդհանրապէս :

Գրգըլպաշներն ունին թեֆէներ (վանքեր) , ուր կ'ապրին տէսէներու խումբեր : Ամէն թեֆէ իրեն յատուկ գիւղերու խումբ մը ունի , այս

գիւղերն երբեմն շատ հեռի են, Միեւնոյն skskն միշտ միեւնոյն գիւղերը կը հովուէ :

Ուխտասեղի . — Գըզըլպաշներն երբեք Մէքքէ չեն երթար . բացառաբար Քերպելա⁽¹⁾ կ'երթան : Մեծ ուխտատեղի է Հաճի Պէքթաշի չէլէպիի թէքքէն⁽²⁾ որ Էնկիւրիւէն 12 ժամ հեռի՝ Գըրշէհիրի մօտերը կը գտնուի : Սրբաճ անուանեալ Գըզըլպաշներն այս ուխտատեղին չեն երթար , անոնց մեծ ուխտատեղին է Կ. Պոլսոյ Գարաճա Ահմէտի թէքքէն :

(1) Պաղտատի մօտ , տեղի սպանման Ալիի զուակ Հիւսէյնի . մեծ ուխտատեղի Ալէվի կամ Շիի Իսլամաց , ուր հարուստ Պարսիկներու մարմինը կը փոխադրուի թաղուելու համար : Քերպելա գացողները կ'այցելեն ընդհանրապէս եւ Ալիի գերեզմանը ի Նէճէֆ , Մուսա Քեազիմի գերեզմանն ի Քեազմէ , եւ Մուհամմէտ Մեհտիի՝ Սէրմէնրէյ անուան այրն ի Սամիրա :

(2) Այս թէքքէն Օրխան Սուլթանի օրերէն իրենց ձեռքն անցած է . առաջին վանահայրն եղած է Հաճի Պէքթաշի Վէլի , ունենալով 11 միաբաններ (ընդ ամէնը 12) : Այս առաջին միաբանութեան անդամները շատ յարգի են , անոնց նստած գեղմերը (փէօստ) կարգաւ շարուած են , եւ 12 միաբանից իւրաքանչիւրին այն ատենի պաշտօնին անուամբ կը կոչուին , Պապա փոստը , Աշմի փոստը . Էքմէքմի փոստը , Նազիպ փոստը , Աթաճի փոստը , Մէյտանճի փոստը , Թիւրպէտար փոստը , Քիլէքմի փոստը , Գահվէճի փոստը , Գաւրպանճի փոստը , Արագճի փոստը , Մէհմանտար փոստը , Տօնական հանդէսներուն միայն ներկայիս միաբաններ այդ գեղմերը կը զրաւեն՝ ըստ իրենց այժմ ստանձնած պաշտօններուն :

Այժմ Զէլէլէ անուանեալ վանահայրէն զատ՝ որ ամուսնացեալ է՝ կան եւ խումբ մը ամուրի միաբաններ :

Գաւառի ամէն կողմերը թէքքէններ ունին , Ամէն թէքքէ իր ծուխերը (քարապները) ունի : Սեբաստիոյ վիլայէթի ամէնէն կարեւոր ուխտատեղին է Սուպիար գիւղի թէքքէն , որ Սեբաստիայէն 55 քիլոմետր հիւսիս արեւելք կը գրանուի (Գողասարէն 7 ժամ հիւսիս արեւելք) : Յիշատակենք եւ այս կողմերու Սէվիճի , Փիր-Սուլթանլը , եւ Նալանճազ թէքքէնները :

Երզնկայի շրջակայից Գըշըլպաշներու թէքքէններն են Աղային շէնլիքը (Քղիի մօտերը գիւղ մը) , Պազր պապային լեռը , Հաճըլըզ , Թախոնք , Պուք , Գըշտըմ , Նէվրուզ եւ Գըրզ քիլիսէ գիւղերու ուխտատեղիներն : Նէվրուզ գիւղի թէքքէն՝ իրենց սեյիճներու գերեզմանատունն է : Պազր լեռան ուխտը տեղի կ'ունենայ մեր վարդապատի կիւրակէն :

Գըզըլպաշները Քրիստոնէից վանքերն ալ ուխտի կ'երթան :

Զիլէի արեւելեան կողմը Աճը-Սու գիւղը կայ Քէյհնի անուանեալ թէքքէ մը , ուր ուխտի կ'երթան աւելի Սրրաճ Գըզըլպաշներն :

Հաճի Պէքթաշիի եւ այլ ուխտատեղիներու մէջ կը գտնուին սրբոց գերեզմաններ , որոց հողէն հետերնին կը բերեն ուխտաւորք , զայն իրենց անբեր հողերուն վրայ կը ցանեն , Չուրի մէջ լուծելով հիւանդաց կը խմցնեն իբր գարման , տկար , հիւանդ ու որեւէ թերութիւն ունեցող աղայք՝ այդ սուրբերու գերեզմանաց շուրջը կը գարձնեն երիցս : Քիչ շատ զարգա-

ցում ունեցողները կը քննադատեն այս առելոր-
դապաշտական արարքները :

Տօն եւ պահեցողութիւն . — Գրգըլպաշներն
երկու գլխաւոր տօն ունին , Մուհարրեմի 10ին եւ
Խրսր էլլեաին : Արաբական Մուհարրէմ ամսոյ
տասը կը տօնեն նման Ալէվի Իսլամաց , ի յիշատակ
Հասանի եւ Հիւսէյինի՝ Ալիի երկու որդւոց՝ մահ-
ուան : Այս տասն եւ նախորդ ամսուն երկու
վերջին օրերը (ընդ ամէնը 12 օր) ծով կը պա-
հեն՝ ի պատիւ 12 սահիպներու . երեկոյները
միայն կը ճաշեն , մսեղէն չեն ուտեր , զուտ ջուր
ալ չեն խմեր , զի Ալիի երկու զաւակները ծա-
րաւ մնացած են , եւ կաթ ու պտղոց ջրեր կը
խմեն : Մուհարրէմի 10րդ օրը աշուրհ⁽¹⁾ կը պատ-
րաստեն (Հայոց անուշ ապուրի նման ուտեստ մը)
եւ կրօնական հսկումներ կը կատարեն :

Խըտըր էլլէսը Հայոց Աբ. Սարգիսին կը հա-
մապատասխանէ , անոր տօնէն առաջ 3 օր ծով կը
բռնեն , երեկոյները ամէն ինչ կ'ուտեն , զուտ
ջուր ալ կը խմեն : Այդ երեք օրերը գրգըլպաշ-
ներու համար զուարճութեան օրեր են :

Ոմանք հինգշաբթի եւ այլ օրեր ալ ծով կը
պահեն՝ որեւէ խնդրոյ յաջողութեան համար :
Մոմերնին ջրով չեն աւրեր՝ Իսլամաց պէս չընե-
լու համար :

(1) Աշուրհն կը պատրաստուի կորկոտ , ընկոյզ , եգիպ-
տացորեն , չամիչ , եւն . խաղողի արիւնի (շէր-) հետ եփե-
լով որոց պատրաստութեան միջոցին աղօթքներ կ'արտա-
սանեն :

Թրքաց մեծ պայրաւներուն ձեւական կերպով կը մասնակցին՝ երբ անոնց մէջ գտնուին, եւ աւելի առ ահի :

Բաւազանին երբեք ծով չեն բռներ : Այդ առթիւ կառավարութիւնը իրենց քարոզիչներ կը դրկէ, սակայն անոնք առ ի քաղաքավարութիւն ընդհանրապէս անգամ մը միայն ներկայ կը գտնուին քարոզին :

Հայոց Զատիկի օրը սուրբ կը պահեն եւ Համբարձումին Հայոց պէս վիճակ կը ձգեն : Մեղի հետ կաղանդ կ'ընեն :

Մարտ Զին տարեմուտ (գարնանամուտ) նկարագր կը տօնեն : Այդ օրը ծնած է, կ'ըսեն, Ալին :

Մեր Վարդավառի օրը եւս սուրբ կը պահեն, եւ ոմանք այդ առթիւ զոհ կը մատուցանեն լեբանց բարձունքներուն վրայ : Այդ օրը՝ Քղիի շուրջ բոլորի Գրգըլպաշները Հէրտիֆ գիւղի Սուրբ Լոյս լեռը կ'երթան զոհ մատուցանել, իսկ Բոլամորիք գաւառակին մէջ՝ Բերկրի գիւղին մօտակայ Պաղր պապա լեռը կ'ելնեն զոհ ընելու :

Օգոստոս 15ին Արեգական ծագումը կը դիտեն խմբովին, ու այդ առթիւ մերթ ինչոյքներ կ'ընեն :

Ոչխարաց աշնանային զուգաւորութենէն (դոյ)՝ Հոկ. 5էն՝ 100 օր ետք, բոցին վրայէն կը ցատկեն Հայերու Տեառնըդառաջի առթիւ ըրածին նման :

Կրօնաւորք. — Գրգըլպաշներու քահանաները sksk (տէրտէր) կ'անուանին Թրքախօսներ

բու մէջ, իսկ Քրդախօսներու մէջ սեյիս կ'ըսուին: Ասոնց ընկերացող, եւ ստորակարգեալ պաշտօնեաները (սարկաւազ) բանպէր կը կոչուին. իսկ իւրաքանչիւր գիւղի մէջ՝ սեփեհերու փոխանորդները պապա կ'անուանին:

Տեփեհերը կը հպատակին Միւրշիսներու՝ որք Քրիստոնէից եպիսկոպոսներուն կը համապատասխանեն:

Կրօնաւորները Ալիի ցեղէն կը համարուին, եւ իրենց իշխանութիւնն որդւոց որդի կը շարունակուի ըստ Ղեւտական օրինաց: Տեփեհերու զաւակները սեփեհ, իսկ միւրշիսներունն միւրշիս կ'ըլլան: Տեփեհերն ալ միւրշիսներուն կը խոստովանին: Այս ամէնուն պետը կը համարուի մեզ ծանօթ Գըրչէհիբի թէքքէի Հաճի Պէքթաշի Չէլէպին:

Տէտէները մէչքերնին կամար (քէմէր), մէկ ականջնին օղ, և վզերնին ակատ քար մը կը կրեն ընդհանրապէս:

Ամէն տէտէ կարգ մը գիւղեր ունի զորս կ'այցելէ պարբերաբար: Ընդհանրապէս գիւղի մը բոլոր ժողովուրդը միեւնոյն սեփեհին ծուխն են, սակայն երբեմն գիւղի մը ժողովրդեան մի մասը սեփեհի մը և միւս կէտն ուրիշ սեփեհի մը ծուխն են:

Կրօնաւորները երկրագործութեամբ կամ արհեստով կը պարապին, եւ պարբերաբար ընդհանրապէս աշունին կը կատարեն իրենց այցելութիւնները: Իրենց իջեւանած տուները նեւ ճալի՝ ժողովատեղի՝ կ'անուանուի: Ժողովրդէն

կամաւոր նուէրներ կ'առնեն , զոր սիրման⁽¹⁾ կ'անուանեն : Դրամական նուէրը աւելի յրալըգ (մոմագին , իւղագին) կ'ըսուին : Երկու երեք տարին անգամ մը նուիրակ մը (նազեր) կու գայ գիւղերը :

Տէտէները ջրօրհնէքի պէս բան մ'ալ կը կատարեն , ջուրի մէջ նուիրական գաւազան մխրճելով :

Կրօնաւորները զէնք չեն կրեր եւ ոչ իսկ զմելի . գուցէ Յիսուսի՝ Պետրոսի տուած պատուէրին հետեւելով :

Դաւանութիւն . — Դըզըլպաշները կը հաւատան անտեսանելի , յաւիտենական , անմահ , ամենակարող եւ տիեզերաց արարիչ ու ղեկավար Աստուծոյ մը :

Աստուածը կը սահմանեն «Պիր գանսիշե իւջ նուր» , այսինքն «Մէկ կանթեղի մէջ երեք լոյս ,» որ երրորդութեան գաղափարը կու տայ : Այս լոյսերէ մին սպիտակ է , միւսը կարմիր , իսկ երրորդը կանանչ : Երբ ստիպեցի որ մեկնաբանեն , ըսին՝ սպիտակը Աստուած է , կարմիրը Ալի , իսկ կանանչը Մուհամմէտ : Հաւանականաբար երրորդութեան գաղափարը աղաւաղմամբ այս ձեւը առած է :

Մովսէս , Դաւիթ , Յիսուս եւ Ալի միեւնոյն անձերն են , կ'ըսեն . Աստուած անոնց ձեւով ե-

(1) Հաւանաբար սա հայկական «եջ» բառէն է եւ կը համապատասխանէ մեր վանօրէից կողմանէ ժողովրդէն գանձուած «չէի» տուրքին :

րեցաւ, եւ անոնց նուիրական գրքերը ընդունելի են: Մուհամմէտ Ալիի միջոցաւ փայլեցաւ, ուստի եւ երկրորդական է Ալիի նկատմամբ:

Յիսուսը հոգեծին (րուհուլլահ) կը դաւանին, որ մեռած չէ, եւ պիտի գայ դատել զաշխարհ ընկերակցութեամբ Մուհամմէտ Մեհաբին (12րդ յաջորդ Ալիի), որ նմանապէս մեռած չէ, անհետացած է Սամիրայի Սէրմէնրէյ անուն այրին մէջ, եւ որ Գըզըլպաշ կամ Ալէվի գիւղի մը մէջ երեւան գալով՝ իրենց միութեան կապ պիտի ըլլայ:

Մարիամը կոյս ըլլալով՝ Աստուծոյ կամօք յղացած է, կ'ըսեն:

Կ'ընդունին հինգ հրեշտակապետներ՝ որք Աստուծոյ օժանդակած են ստեղծման գործոյն:

Սատանան անկեալ հրեշտակապետ մ'է, որ չարութիւն ընել կու տայ մարդոց, նա է որ Կայէնի ձեռքով Աբէլը սպաննեց, Յուդայի ձեռքով Յիսուսը մատնեց եւ Եզրի միջոցաւ Հիւսէյինը սպառեց: Սատանան յետ աշխարհի պիտի յաղթուի Յիսուսէն:

Կ'ընդունին նաեւ Խըտըր Իլիան⁽⁵⁾ (Եղիա մարգարէ) իբր ոչ մեռեալ, եւ որ մարդոց օգնութեան կը հասնի:

Ինչպէս կը տեսնուի, ասոնք աւելի Ալէվի Իսլամաց կրօնի արտաքին ձեւն առած են քան

(5) Ասիկա Աբ. Սարգիսի համապատասխանող կանխաւ յիշատակուած՝ Խըտրէն տարբեր ըլլալու է:

Միւնիններունն, Շիիներու նման կը յարգեն Ալին ,
անոր զաւակաց Հասանի եւ Հիւսէյինի սուգը
կ'ողբան, ե Պարսից նման Զրադաշտականութենէ
մնացած ինչ ինչ պաշտամունքներ ունին :

Արեգակը եւ Լուսինը կը յարգեն , առաջինը
Աստուծոյ՝ իսկ երկրորդն Ալիի պատկերը կը հա-
մարին : Յարգանք ունին նաեւ նախնեաց հո-
գիններուն :

Աստուած հաւասարապէս չնպաստաւորեր
մարդիկ . ոմանց շատ կու տայ , այլոց քիչ . ու
քմածին տնօրինութիւններ կ'ընէ : Աստուած
նկատի կ'առնէ իր մօտ գտնուող հրեշտակաց
բարեխօսութիւնները : Ամէն մարդ իր պահա-
պան հրեշտակը ունի : Գէշ գործ մը զժրագղու-
թիւն մ'է , եւ մարդոց պահապան հրեշտակին
այլ գործով զբաղելուն հետեւանք :

Կը հաւատան հոգւոյ անմահութեան , կ'ըն-
դունին Հոգեփոխութիւն : Զար մարդոց հոգի-
ներն անարգ եւ վայրի կենդանեաց մէջ կը մըտ-
նեն . երբ բարելաւին՝ ընտանի կենդանեաց
կ'անցնին , ու եթէ ուղղուին՝ նորէն մարդոց մէջ
կը հաստատուին : Ոմանք սակաֆս կը մերժեն
հոգւոց փոխանցումը :

Գըզըլպաշներու օրինազիրքը պույրուխ
(հրաման) կ'անուանի . անհնար եղաւ մեզ ձեռք
անցունել զայն : Երկու պույրուխ ունին , մին
Իմամ Ճաֆէր Սատրգինն եւ միւսը Շէյխ Սա-
ֆիինն՝ որ աւելի ընդարձակ է : Ունին եւ Ֆա-
զիլէթ , Հիւսնիյէ , Մէհլէմիյէ , Ֆէզայիլ Շիյա ,

եւ այլ բարոյական ու խրատական գրքեր⁽¹⁾ :
Ունին եւ մարգարէից ու սրբոց մասին գովա-
սանքներ եւ սաղմոսներ :

Գրգըլպաշներն ինքզինքնին Ալիի 5րդ յա-
ջորդ խալիֆային՝ Իմամ Ճաֆէրի (80-148 Հիճ-
րէփի)՝ դաւանական գրութեանց հետեւակ կը
համարին Պէքթաշիներու նման, իսկ Իսլամ-
ներն Իմամ Ազամի⁽²⁾ :

Յարանուանութիւնք . — Մեր նկարագրած
աղանդը Սոֆիյէ ըսուած Գրգըլպաշներունն է,
որք մեր երկրի այս աղանդաւորաց մեծամաս-
նութիւնը կը կազմեն : Ասոնցմէ փոքր ինչ կը
տարբերին Փոքր Հայքի ինչ ինչ կէտերուն մէջ
գտնուող սրբաւանները : Այս վերջինները Զիֆի
առթիւ, բոլորածեւ դառնալնուն փոխան Ալ-
շահ, Աշահ ըսելու՝ շահ, շահ կ'ըսեն, և որով
Շահ-շահ ալ կ'անուանին : Ասոնց կրօնապետները
կիներ ալ կրնան ըլլալ⁽³⁾ : Սըրբաճները նուիրա-
կան գաւազանի չեն հաւատար . ծխախոտ,

(1) Ասոնք աւելի Ալէվի իսլամաց յատուկ բարոյախօսա-
կան գործեր են :

(2) Իմամ Ազամ ծնած է ի Քուֆէ՝ Հիճրէփի 80 թուակա-
նին . իր անունն է Նոման, իսկ հօրինը Սալիֆ, Նոման
Պարսկաստանի Նուշիրվա արքայական ցեղին կը վերա-
բերի, Պաղտատ եկած է, Իմամ ճաֆէրին աշակերտած է,
Իսլամութեան վրայ գրած է ու մեռած է Հիճրէփի 150
թուականին :

(3) Այժմ կրօնապետնին կին է, Անշա 7-42 կ'անուանի,
որով ասոնք Աշ-7-42ներ ալ կ'ըսուին :

սուրճ եւ օղի չեն խմեր, ծոմ չունին, Սոփիյէի-
ներուն աղջիկ չեն տար:

Կիլիկիոյ կողմերը գտնուող Գրզըլպաշները
Ինճեկ եողլու կամ Կիզլի եողլու կ'անուանին, ա-
սոնք իբր թէ Զիֆրէն վերջ կը մերկանան և մէկ
կին երկու այրի ընկերակցութեամբ շրջանակ
կը դառնան: Այս երեքին ուրիշ երեքներ կը յա-
ջորդեն եւ այսպէս շարունակաբար: Ասոնց ու
այդ կողմանց մեր հայ Բուհնիներու մէջ նմա-
նութիւն մը կը տեսնանք և հինաւուրց մծղնէա-
կան արարքները կը յիշեցնեն մեզի:

Պէքթաշիութիւնը բաւական կը մօտենայ
Գրզըլպաշութեան եւ այժմ սկսած է տարած-
ուիլ մեր երկրի Գրզըլպաշներուն մէջ, որու յա-
րողներն ուղղափառ Գրզըլպաշներու կողմանէ
Փրոփիստան կամ տոկուսան կ'անուանին, ասոնք
կը մերժեն բուն Գրզըլպաշներու աւելորդապաշ-
տական արարքները եւ կը ծաղրեն զանոնք:

Պէքթաշիներու կրօնականները պարպա կ'ան-
ուանին և պապայութիւնը ժառանգական չէ:
Ասոնք մուսախիպ չունին, եւ կամ աւելի ճիշդը
միեւնոյն օրն ի միասին այն աղանդին յարողները
զիրար մուսախիպ կ'անուանեն, մեր լոյս աղբար-
ներու պէս բան մը:

Ամէն տարիքի մէջ կարելի է Պէքթաշիու-
թեան մէջ ընդունուիլ, բայց ընդհանրապէս 15
տարեկանէն վերջ տեղի կ'ունենայ:

Պապաները տարին մէկ անգամ կ'այցելեն
իրենց ծուխերն, անոնց գլխուն կը կարդան,

խրատներ կը խօսին : Սոստովանութիւնը ազանդին աշակերտ հոշակուելուն առթիւ տեղի կ'ուսնենայ , եւ գաղտնի պապաին ականջին կ'ըսուի , ու նա իր նոր ծուխին ականջին խրատներ կուտայ : Անկէ վերջ խոստովանութիւն չկայ , միայն մեծ յանցանաց մասին հրապարակային դատաստան տեղի կ'ունենայ :

Ապաշխարութեան համար իբր պատիժ նուիրական քարով (ակատ) մեղաւորին մէջքին կը դարնեն : Այդ քարը պապային առջեւ մարմարիոնէ սեղանի մը վրայ կը գտնուի , Պէքթաշի պապաներն այդ քարն իրենց գօտիին առջեւի մասին վրայ կը դետեղեն :

Արձակումը նուիրական գաւազանով չտրուիր , այլ ձեռքով (փեկնչի) կու տան : Պէքթաշիները Զիֆր չունին , թէքքէներու մէջ միաբանք առաւօտ եւ երեկոյ աղօթքի համար կը հաւաքուին , զոր կիւշպեկնկ չեփմեփ կ'անուանեն . սակայն գլխաւոր հաւաքումին հինգշաբթի եւ կիրակի գիշերները տեղի կ'ունենայ : Այս հաւաքումներուն չեն նուագեր , ճրագներ կը վառեն եւ լուսարարը ջրաղնի (ճրագճի?) կ'անուանեն : Հաճոյից հաւաքումներուն քնար (սազ) կը գործածեն :

Հաղորդութիւնը՝ յոզնա՝ ամէնուն կու տան : Նուիրական գաւազան չունին : Մուհարրէմի պահոց առթիւ ծոմ չունին , միայն միս չեն ուտեր , եւ ցերեկին ջուր չեն խմեր : Հոգեփոխութեան կը հաւատան եւ աւելի համաստուածեան են :

Ամուսնութիւն եւ նաւեհրամ.— Գրգըլպաշ-
ներն օտարներէ աղջիկ կրնան առնել, իրենց
աղանդին հետեւելու պայմանաւ, սակայն երբեք
այլոց աղջիկ չեն տար:

Ինչպէս ըսինք, ֆիրվայներու եւ մուսահիպ-
ներու միջեւ ամուսնութիւն չկնքուիր, սակայն
իրարու բաւական մօտիկէն աղջիկ կ'առնեն,
զոր օրինակ հօրեղբօր եւ մօրեղբօր աղջիկները:

Տէտէն երիցս հարսնացուին կը հարցնէ այն-
ինչին հետ ամուսնանալու մասին իր կամքը,
հաւանութիւնը առնելէ ետք տեղի կ'ունենայ
պսակը, ըստ Իմամ Ճէֆէր Սատրգի օրինաց.
Իսլամաց նիֆեսահը ըստ Իմամ Ազամի օրինաց
կը կատարուի:

Ամուսնացողի մուսահիպը կնքահայրի դեր
կը կատարէ, եւ կը հոգայ հարսանեաց ինչ ինչ
ծախսերը, գոնէ հարսի կօշիկը, ձեռքերը ներկե-
լիք հիւնան եւ հարսանիքի մօմերը. մուսահիպի
կինն իբր հարսնքոյր կ'երթայ:

Փեսան ու իր մուսահիպը հարսին գլխուն
մէկ մէկ խնձոր կը նետեն, մաղթելով՝ որ բազը
յաջողութիւն տեղայ անոր գլխուն:

Միակին են, զուակ չունենալու պարագա-
յին կրնան երկրորդ կին մը առնել, սակայն առա-
ջինը չարձակելու պայմանաւ: Եթէ նոյն իսկ կնոջ
մը ուրիշի մը հետ յարաբերութիւնը հաստատ-
ուի, այրը կրնայ զայն պատժել՝ սակայն ոչ ար-
ձակել: Եթէ կին մը իր ամուսինը թողլով ու-
րիշի մը հետ կենակցի՝ բնականաբար արձակեալ

կը համարուի, եւ զայն առնող այրն ապաշխարութեան եւ պատժի կ'ենթարկեն: Ըստ Աւետարանի ըսածին «եւ որ արձակեալն առնէ շնայ»

Գրգըլպաշներն ոչ միայն իրենց մէջ՝ այլ եւ Քրիստոնէից եւ մանաւանդ Հայոց հանդէպ նամահրամ չունին, նոյն իսկ շատ ազատ են, սակայն իրենց կիները Թուրքերուն չեն ցուցներ:

Սըրբաճ Գրգըլպաշները Քրիստոնէից հետ ալ նամահրամ կը պահեն, բայց ոչ իրենց մէջ:

Մաֆրագործում.—Երկար ատեն Իսլամ միջավայրի մէջ գանուողներն եւ նամանաւանդ իբր զինուոր բանակին մէջ Իսլամաց հետ ապրողներն՝ իրենց վերադարձին, մինչեւ որ չմաքրագործուին եւ skskին կողմանէ չարտօնուին, կրօնական արարողութեանց չեն կրնար մասնակցիլ:

Մաքրագործում կը կատարուի խոստովանութեամբ, ապաշխարութեամբ, հաղորդութեամբ եւ իր Թեֆէին նուէր մը տալով:

Թաղում եւ սուգ.— Մեռեալը լուալէ ետք՝ պատանքով քանիցս կը փաթթեն, երկու անգամ արանց եւ երեք անգամ կանանց համար:

Թաղման՝ օտարներուն ներկայութիւնը չեն ուզեր: Թաղման արարողութիւնն իրենցմէ որեւէ կարդացող կրնայ կատարել:

Մեռնողի թանկագին զգեստները դազադին՝ եւ եթէ հարուստ է՝ իր ձիուն վրայ դնելով գերեզմանատուն կը տանին: Մեռելի բարեկամներն ալ զգեստեղէններ, տպածոյ և կամ

արժէքաւոր կերպաններ կը նուիրեն մեռեալին ,
եւ ապա զանոնք մեռելական արարողութիւններ
կատարողներու եւ մեռելաթաղներու միջեւ կը
բաժնեն : Հարուստներու յուղարկաւորութեան
առթիւ նուագածութիւն ալ տեղի կ'ունենայ :

Սուգ ունին , կանայք ողբեր կը հիւսեն
Քրիստոնէից նման , ու բարձրաձայն կ'ողբան :

Երիցս հոգեհաց կ'ընեն , մին թաղման օրը ,
երկրորդը յաջորդ հինգշաբթի երեկոյին , եւ
վերջինը քառասուն օրէն : Այս երրորդ հոգե-
հացի առթիւ մեռեալին յատկութիւնները կը
ջատագոզեն : Հայերն ալ այս երեք հոգեհացերն
ունին շատ տեղեր : Քառասուն օրեր մեռեալի
բաժինը գիւղի աղքատաց կու տան :

Մեռեալի գերեզմանին վրայ յաջորդ Մա-
յիսին միայն քար կը դնեն , եւ այդ առթիւ հո-
գեհաց մը տեղի կ'ունենայ գերեզմանին վրայ :
Անկէ վերջ միայն մեռեալի այրին կրնայ ամուս-
նանալ :

Հաւատալիք եւ սովորութիւնք . — Ամէնէ մեծ
երդումնին Լոգմայի (հաղորդութեան) վրայ կ'ը-
նեն : Պոչյրուխի , նուիրական գաւազանին , ուխ-
տատեղիներու եւ տէտէներու տան սեմին վրայ
ալ կ'երդնուն . տէտէներու ներկայութեան և
մանաւանդ անոնց զգեստները բռնելով երդնուլը
շատ կարեւոր է :

Խոզի միս չեն ուտեր , սակայն զայն կը
բռնեն ու կը ծախեն Հայոց նման : Նապաստակ
չեն ուտեր , զայն էօմէրին կատուն կ'անուա-

նեն . Հայերն ալ նապաստակ չեն ուտեր : Իրենց կտրած կենդանին կ'ուտեն ընդհանրապէս : Գինի կը խմեն , սակայն երբեք անով չեն գինովնար :
Կը յարգեն մահիկմի ծառը , յորմէ կը պատ-
րաստեն նուիրական գաւազանը , ինչպէս առիթ
ունեցանք ըսելու :

Յարգանք ունին խոշոր ծառերուն՝ մանա-
ւանգ թէքքէներու մօտ գտնուածներուն հա-
մար . անոնցմէ ճիւղ մը կտրելն իսկ մեղք կը
համարին :

Արեգակին կ'երկրպագեն ծագման ատեն՝
նամանաւանդ Քիւրտ Գըզըլպաչները : Լուսինը
ծագելուն ալ խոնարհութեան պէս բան մը կ'ընեն :

Թուրքերը կ'արհամարհեն եւ անոնց տըր-
ուած սնունդին ինչպէս կ'ընեն , այսինքն մէջը
որեւէ աղտոհութիւն կը խառնեն : Թուրքերը
զայս գիտնալով՝ անոնց որեւէ սնունդը չեն ըն-
դունիր :

Լուսնոտութիւնն ու ջրագարական բուր-
հանները չար ոգիներու ազդեցութեան հետե-
ւանք կը համարին եւ աղօթքով միայն բուժելի
կը կարծեն : Այս կարծիքը ընդհանուր է մեր
երկրաց մէջ եւ ոչ թէ Գըզըլպաչներու յատուկ :
Թուրք Գըզըլպաչները մօրուքնին չեն կտրեր ,
Քիւրտերն երիտասարդութեան ատեն կ'ածիլ-
ուին , բայց մկրատով չեն կտրեր : Ընկերական
դիրք ունեցողները նուազ կը յարգեն այս սո-
վորութիւնը : Իրարու մօրուք համըրելով կ'ող-
ջագուրուին :

Կարմիր փաթեթոց կը կապեն գլուխնին , զի կ'ըսեն , Յունաց թագաւորը իրենց պետին կարմիր թագ մը նուիրած է⁽¹⁾ , եւ ըստ այլոց զի Ալի կարմիր գդակ կը կրէր : Իրենց կրօնաւորները կրնան կանանչ փաթեթոց գործածել , սակայն երբեք սպիտակ փաթեթոց՝ որ Իսլամաց յատուկ է :

Յէսերնին ծոպ (փիւսկիւլ) չունենար , զի սա աշխարհիկ աւելորդ զարդ մ'է , Սըրրաճները թաղարեայ գդակ մը կը դնեն ընդհանրապէս , ե հաւանաբար ասոր համար Քէչեկլի ալ կ'անուանին :

Հինգշաբթի գիշերները իրենց կնոջ քով չեն մերձենար սուրբ կը պահեն , զի Քրիստոս այդ օրը խաչուած է : Հինգշաբթի գիշերներն , եւ Մուհարրէմի 12 օրերը՝ պսակ չըլլար , ինչպէս որ Հայոց մէջ պահոց օրերուն պսակ տեղի չունենար :

Ոմորը կը խաչակնքեն , նկանակը խաչակնքելով փուռ կը դնեն : Հաց եփելիք սանր օխրավորով կը խաչանչէ հացեփը , Կերակուր ուտելէ առաջ խաչակնքելու պէս բան մը կ'ընեն ու ձեռքերնին կը համբուրեն սեղան համբուրելու տեղ :

Մասնաւոր նշաններով ⁽²⁾ ու խօսքերով⁽³⁾

(1) Գուցէ Բիւզանդական կայսրերէ մին զանոնք շահասիրելու համար այսպիսի գդակ մը նուիրած է :

(2) Զոր օրինակ աջ ձեռաց մատնեմատով եւ ճկոյթ մատով պիտիք շտկել եւ մօրուքը շոյել :

(3) Զոր օրինակ « Է-լե-է-է - Է-լե-է-է » ի տեղ « -լե-է-է - Է-լե-է-է » ըսելով բարեւել :

գիրար կը ճանչնան . կշիռ չեն գործածեր , եւ ապրանքները չափով ու հատով կու տան կ'առնեն , զի Աստուած , կ'ըսեն , զանաք կշիռով տուած չէ մարդոց : Կ. պոլսոյ մէջ ասոնցմէ շատեր կշիռի ենթակայ չեղող պտուղներ եւ ընդեղէններ կը ծախեն , որպէս ձմերուկ , սեխ , նարինջ , պատինձան , ևն. , ելակը իսկ՝ սակառով կը ծախեն ու եթէ գնորդը կշիռ պահանջէ՝ անոր կը թողուն կշռելու հոգը :

Արդ ո՞վք են Գրգըլպաշներն . — Տեսանք թէ Գրգըլպաշները խոստովանութեան — ապաշխարութեան , արձակման — հաղորդութեան Քրիստոնէական խորհուրդներէ զատ ունին եւ Քրիստոնէական ինչ ինչ տօներու , վանօրէից եւ եկեղեցեաց մասին յարգանք , Քրիստոնէից նման իբր նուիրական ըմպելի կը վերաբերուին գինիին հետ . հացի խմորը ու նկանակը կը խաշակնքեն , եւ սեղան նստելնուն խաշակնքելու պէս բան մը կ'ընեն , ամուսնական կեանքով ու իրենց սուգով Քրիստոնէից մեծապէս կը նմանին , որով եւ կարելի է վստահօրէն վճռել թէ ասոնք մեզ ծանօթ Քրիստոնէական վաղեմի ազանգաւորներ են , որք հալածող ցեղակիցներու դէմ գիրենք պաշտպանող Իսլամաց անուններն եւ անոնց առերևոյթս ձեւն առած են , սակայն կ'ատեն զանոնք : Սոփիյէները Քրիստոնէից եւ մանաւանդ Հայոց մօտութիւն կը ցուցնեն , ու իրենց եւ անոնց միջեւ տարբերութիւնը խիստ աննշան (մազաչափ , սոխի միզնի չափ) կը հա-

մարին : Հայերը իրենց վաղեմի թշնամիները կ'անուանեն , անշուշտ ակնարկելով անոնցմէ իրենց կրած վաղեմի հալածանքին : Իսկ Արքաճները ատելութիւն ունին Հայոց մասին : Գրգըլպաշներէն ոմանք նոյն իսկ Քրիստոնեաներէ սերած ըլլալնին կը խոստովանին :

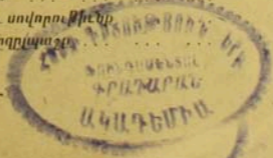
Գրգըլպաշները բոլոր աշխարհագրերու վկայութեամբ երկրի բնիկներն են եւ չեն կրնար դուրսէն եկած գաղթականներ ըլլալ . կը կրեն գանկաբանական եւ մարդաբանական տեսակէտով տեղական ժողովրդեան տիպարը : Սոփիյէները Հայոց կը նմանին եւ ունին անոնց շատ մը սովորութիւնները՝ ինչպէս ըսինք . արեւմտեան կողմիներն՝ (Արքաճները) աւելի Յունական տիպար ունին , իսկ արեւելեան հարաւայինները Քիւրտերու . կը խօսին Թուրքերէն կամ Քիւրտերէն : Մեզ համար կասկած չկայ թէ Գրգըլպաշներն՝ ինչպէս ըսինք՝ Պաղարկեաններու ու Թոնդրակեցիներու Հայ ազանդին շարունակողներն են , իրենց ազանդը տուած են արեւմուտքի Յոյներուն (սրբաճ) , արեւելեան հարաւի Քիւրտերուն ու իրենք կ'անուանին Թուրք Գրգըլպաշներ , եւ ցեղով Հայ են :

ՎԵՐՋ

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Յ

Յառաջարան	Գ
Գլուխ Ա. Քրիստոնէութեան գլխաւոր աղանդ- ներն 'ի Հայս	7
1. Մարկիոնութիւն	7
2. Մանիքեցութիւն	9
3. Մծղնէութիւն	13
4. Պաւլիկիանութիւն	13
5. Թոնտրակեցիք	23
Գլուխ Բ. Քրիստոնէական բողոքականու- թեան ծնունդը	31
Ա. Եւրոպական բողոքականութիւնը	34
Բ. Հայկական բողոքականութիւն կամ Ար- խալացւոց աղանդը	38
Գլուխ Գ. Գըրլպաշութիւն	47
Թրփատութիւն	50
Մուսահիպութիւն	51
Խոստովանութիւն	53
Ապաշխարութիւն	54
Արծակում	56
Աղօթք	56
Հանոյից Հաւարումներ	59
Հաղորդութիւն	60
Զոհ	62
Նուիրական գաւազան	63
Աղօթատեղի	63
Ուխտատեղի	65
Տօն եւ Պահեցողութիւն	67
Կրօնաւորք	68
Դաւանութիւն	70
Յարանուանութիւնք	73
Ամուսնութիւն եւ Նամէհրամ	76
Մարրագործում	77
Հաւատալիք եւ սովորութիւնք	78
Արդ ու՛ր են Գըրլպաշք	81

Գիտական շարժում 1885 (Ապառաժ), 1886ի եւ 1887ի տարեկանները	20
Բնական Պատմութիւն Ա. հատոր (Կենդ. Հիւսուածաբանութիւն եւ Մարդկային Կազմախօսութիւն ու Բնախօսութիւն) Դասագիրք երկրորդական վարժարանաց	40
Ուսումնասիրութիւն միզային բարբրու պատճառաբանութեան եւ կազմութեան վրայ (Ֆրանսերէն) (Ապառաժ)	10
Ծագումն հայ տառից (Պատկեայ Իզմիրեանց մրցանակաւ)	10
Մանրէաբանութիւն	10
Միքրոպիոլոգի (Նախորդին Թուրք. բարգմանութիւնը)	10
Տիեզերք եւ իր կազմութիւնը (Ֆրանսերէն)	10
Տիեզերք եւ իր կազմութիւնը (Հայ. բարգմանութիւն)	10
Գրիգոր Աղաթոն (Ծագումն եւ կենսագրութիւն)	21
Առողջապահութիւն Առտնին	21
Մարդկային Սաղմնախօսութիւն (Ապառաժ)	
Բառացուցակ Ախտանունաց, Բ. Տիպ	3
Տարու ինականութիւն, Գ. Տիպ (Ապառաժ)	
Ազգի մը պահպանութեան պայմանները (Ապառաժ).	
Մանրէք եւ անոնց շահատակութիւններն (Ապառաժ)	
Հայոց Կաթողիկոսութիւնն եւ սյժմու Կաթողիկոսի ընտրութիւնը (1908) (Ապառաժ)	
Երկրագործութեան Անտառաց եւ Հանրաց զարգացումն ու շահագործումն (Ապառաժ)	
Հայոց հին կրօնները, Բ. Տիպ	6
Մարդկային կազմախօսութիւն եւ բնախօսութիւն, ի պէտս Նախակրթարանաց, Բ. Տիպ	6
Առողջապահութիւն ի պէտս Նախակրթարանաց.	10
Ուրուագիծ Պատմութեան Հայոց ի սկզբանէ մինչ ց Աղեքսանդր Մակեդոնացի, Գ. Տիպ	5
Քրիստոնէական բողոքականութեան եւ Գըրլաշներու աղանդին ծնունդը	3
Ծննդական գործարանք (Կազմախօսութիւն, Բնախօսութիւն եւ Առողջապահութիւն) Բ. Տիպ	

1, 20

20

40

10

10

10

10

10

10

21

21

3

6

6

10

5

3

